

Crtež kao dijagnostičko sredstvo

Soldo, Iva

Master's thesis / Diplomski rad

2021

Degree Grantor / Ustanova koja je dodijelila akademski / stručni stupanj: **University of Zagreb, Faculty of Teacher Education / Sveučilište u Zagrebu, Učiteljski fakultet**

Permanent link / Trajna poveznica: <https://um.nsk.hr/um:nbn:hr:147:780668>

Rights / Prava: [Attribution-ShareAlike 4.0 International/Imenovanje-Dijeli pod istim uvjetima 4.0 međunarodna](#)

Download date / Datum preuzimanja: **2024-09-27**

Repository / Repozitorij:

[University of Zagreb Faculty of Teacher Education - Digital repository](#)

**SVEUČILIŠTE U ZAGREBU
UČITELJSKI FAKULTET
ODSJEK ZA UČITELJSKE STUDIJE**

Iva Soldo

CRTEŽ KAO DIJAGNOSTIČKO SREDSTVO

Diplomski rad

Petrinja, rujan, 2021.

SVEUČILIŠTE U ZAGREBU
UČITELJSKI FAKULTET
ODSJEK ZA UČITELJSKE STUDIJE

Iva Soldo

CRTEŽ KAO DIJAGNOSTIČKO SREDSTVO

Diplomski rad

Mentor rada:
izv. prof. art. Stjepko Rupčić

Petrinja, rujan, 2021.

Sažetak

Kroz intelektualne, emocionalne, perceptivne i društvene čimbenike razvoja dobivamo uvid u razvojni stadij djeteta. Razne poteškoće, uzrokovane genetskim putem ili nametnute kroz interakcije s okolinom mogu značajno utjecati na dječji razvoj i napredak. U psihoterapiji djece vrlo je teško ostvariti dobru verbalnu komunikaciju, zato je važno uključiti druge instrumente koji mogu poslužiti u svrhu komunikacije. Jedan od popularnih zamjenskih instrumenata upravo je likovno izražavanje koje se ne koristi samo u terapijske svrhe nego i kao dijagnostičko sredstvo. Likovno izražavanje može biti pomoćno sredstvo putem kojeg dijete može neverbalno komunicirati i tako ponuditi pregled njegovog unutarnjeg stanja. Crtanje je djeci, poput igre, imanentna aktivnost kroz koju može izraziti svoje strahove, nadanja i želje kojih je možda još i samo nesvjesno. Djeca rado crtaju, a njihovi crteži u terapiji progovaraju o mogućim razlozima njihove frustracije, agresivnosti ili sukoba. Tumačenje dječjeg crteža provodi se na mnogo razina. Crtež nam pomaže točnije objasniti od čega dijete pati ili boluje. On može biti pokazatelj kognitivnog, emocionalnog i motoričkog razvoja, agresivnosti i raznih trauma nastalih nakon proživljenog zlostavljanja. Pri analizi dječjih crteža uočavamo pojavu specifičnih simbola i likovnih elemenata i način na koji dijete crta određene motive poput kuće, ljudske figure i obitelji što može biti od pomoći pri dijagnosticiranju problema. Na temelju simbola koji se često pojavljuju u crtežima osmišljeni su razni testovi kojima se procjenjuje inteligencija, kognitivne, perceptivne i asocijativne sposobnosti te karakterne osobine djeteta. Kroz prepoznavanje znakova i simbola koji ukazuju na potrebu za art terapijom djetetu se pruža pomoć u vidu likovnih radionica kako bi se crtež mogao kvalitetnije analizirati, a djetetu pružiti podrška u rješavanju problema s kojima se suočava. Art terapija kod djece potiče osobni razvoj, povećava samorazumijevanje i pomaže u emocionalnom oporavku.

Ključne riječi: dijete, crtež, dijagnostika, likovno izražavanje, art terapija

Summary

Through intellectual, emotional, perceptual and social developmental factors we gain insight into a child's developmental stage. Various difficulties caused genetically or imposed through interactions with the environment can significantly affect a child's development and progress. In child psychotherapy, it is very difficult to achieve good verbal communication, so it is important to include other instruments that can serve the purpose of communication. One of the popular substitute instruments is artistic expression, which is used not only for therapeutic purposes but also as a diagnostic tool. Visual expression can be an aid through which a child can communicate non-verbally and thus offer an overview of his inner state. Drawing is like a play, an immanent activity for children through which they can express their fears, hopes and desires, of which they may even be unconscious. Children love to draw and their drawings in therapy talk about possible reasons for their frustration, aggression, or conflict. Interpretation of children's drawings is carried out on many levels. The drawing helps us to explain more precisely what the child is suffering from. It can be an indicator of cognitive, emotional and motor development, aggression and various traumas that have occurred after experiencing abuse. When analyzing children's drawings, we notice the appearance of specific symbols and artistic elements and the way in which the child draws certain motives such as the house, human figure and family, which can be helpful in diagnosing problems. Based on the symbols that often appear in the drawings, various tests have been designed to assess intelligence, cognitive, perceptual and associative abilities and the child's character traits. Through the recognition of signs and symbols that indicate the need for art therapy, the child is assisted in the form of art workshops so that the drawing can be better analyzed, and the child can be supported in solving the problems he faces. Art therapy in children encourages personal development, increases self-understanding and helps in emotional recovery.

Key words: child, drawing, diagnostics, art expression, art therapy

SADRŽAJ

1. Uvod.....	1
2. Likovno izražavanje.....	2
3. Faze likovnog stvaralaštva.....	4
3.1. Faza izražavanja primarnim simbolima (1 – 4 god.)	5
3.2. Faza izražavanja složenim simbolima (4 – 6 god.).....	8
3.3. Faza intelektualnog realizma (7 – 11 god.).....	9
3.4. Faza vizualnog realizma (11 – 15 god.).....	11
4. Razvoj dječjeg likovnog izraza.....	12
5. Primjena crteža u dijagnostičke svrhe.....	13
5.1. Crtež kao komunikacijsko sredstvo	14
5.1.1. Je li razgovor nužan?	15
5.1.2. Unutarnje stanje djeteta.....	17
5.2. Agresivnost	18
5.3. Trauma zlostavljanja.....	20
5.4. Kognitivna i emocionalna inteligencija	24
5.5. Vizualno-motoričko djelovanje; Bender-Geštalt test.....	27
6. Art terapija	30
6.1. Crtež kao pomoć u suzbijanju agresivnog ponašanja	32
6.2. Crtež u terapiji djece s poremećajem hiperaktivnosti	35
6.3. Crtež u terapiji djece s autizmom.....	36
6.4. Primjena likovne terapije kod osoba s Down sindromom	38
7. Zaključak.....	41
Literatura.....	42
Popis slika.....	45
Izjava o izvornosti završnog/diplomskog rada	46

1. Uvod

Upoznavanjem i razumijevanjem likovnog stvaralaštva djece mogu se uočiti određene razvojne faze koje nam mogu dati predodžbu o tome za što je dijete sposobno u određenoj dobi. Likovno izražavanje djetetu služi kao sredstvo komunikacije s okolinom i njemu važnim odraslim osobama o svojim iskustvima, spoznajama, mislima i emocijama. Upravo to povezuje umjetničku stranu crteža sa psihološkom pa se zbog toga ne smije zanemariti važnost dječjeg crteža kao pomoćnog alata za dijagnostiku dječjeg unutarnjeg stanja. Mnogi stručnjaci iz područja psihologije, art terapije i drugih srodnih disciplina ukazuju na važnost likovnog procesa i njegovog produkta za procjenu djetetovog razvoja. Shodno tome su počeli proučavati karakteristike i zakonitosti dječjeg crteža u svrhu dijagnostičkog sredstva. Testovi procjene uz pomoć crteža zbog svoje jednostavnosti primjene mogu biti dobar alat za prepoznavanje likovnog odstupanja s obzirom na razvojne faze i tako ukazati na razne kognitivne, motoričke ili emocionalne poteškoće s kojima se dijete susreće. Kontinuiranim praćenjem i analizom dječjeg likovnog izražavanja može se uvidjeti potreba za intervencijom u vidu art terapije. Terapijski potencijal crteža temelji se na sposobnosti likovnog stvaralaštva kao alata za neverbalno izražavanje. Likovna terapija kod djece potiče osobni razvoj i pomaže u emocionalnom oporavku. Svrha ovog rada jest istaknuti važnu ulogu dječjeg crteža i samog likovnog procesa kao jednog od najvažnijih alata za dijagnozu i terapiju unutarnjeg stanja djeteta.

2. Likovno izražavanje

Likovno izražavanje, uz glazbu i pokret, jedno je od najstarijih oblika komunikacije s prirodnim i natprirodnim svijetom koji okružuje čovjeka. U prošlosti su ljudi slikanjem pokušavali utjecati na životne procese i duhovne običaje koji su im bili od životne važnosti. Prije 19. stoljeća postoji malen broj dječjih crteža. Smatra se da je uzrok tome što se u prošlosti nisu uvažavale dječje vještine ni mišljenje pa odraslima njihovi radovi nisu bili vrijedni istraživanja i čuvanja. Tek se u 20. stoljeću počinju čuvati dječji crteži što je potaklo na istraživanje dječjeg likovnog stvaralaštva. Uočeno je da se u dječjim crtežima spaja realan i fantastičan svijet, a glavna obilježja dječjeg likovnog izričaja su ekspresija, spontanost, ritmičnost i harmonija. (Škrbina, 2013.)

Sposobnost likovnog izražavanja, stvaralaštva i komuniciranja je urođena svakom djetetu. Dakle, tu sposobnost djeca ne preuzimaju od predaka niti društvene okoline, već se ona razvija iz urođenih potencijala ljudskog bića. Kroz interakcije svog razmišljanja i vanjske okoline djeca se najprije likovno izražavaju zbog istraživačke prirode, zbog nečega što ih uzbuđuje i zanima. Zatim započinju svoj likovni izričaj zbog zanimanja za materijale kojima se koriste ili zbog samog procesa likovnog stvaralaštva. Iako je sposobnost likovnog izražavanja djeci urođena, ona se kreće razvijati samo kao rezultat samostalne likovne aktivnosti koja obuhvaća individualno viđenje, poimanje, ideje te stvaranje vlastite vizualne forme kojom će se dijete izražavati. (Belamarić, 1987.)

Dijete ima potrebu za aktivnom spoznajom i izražavanjem pa se tako tijekom njegovog likovnog izričaja često mijenja interes i sadržaj rada. No bez obzira izražava li se slikanjem, crtanjem ili nekom drugom tehnikom, uvijek će se koristiti sličnom formom unutar pojedine faze likovnog stvaralaštva. Te faze često poprimaju razne naglaske ovisno o dobi i okruženju u kojemu se dijete trenutno nalazi. U početku se dijete nesvjesno likovno izražava, no s većom dobi likovna aktivnost postaje namjerna i svjesna. Dječji interes za likovnost može biti vezan uz vizualni aspekt ili uživanje u manipulativnim aspektima medija kojim se koriste. (Grgurić, Jakubin, 1966.)

Likovnim izražavanjem djeca bogate svoj likovni jezik, razvijaju razumijevanje za temeljne likovne elemente i sposobnost kombiniranja raznih likovnih elemenata u nove cjeline. Usvajanjem raznih likovnih tehnika dijete počinje izražavati svoje osobne doživljaje, misli i osjećaje kroz likovna djela. Osim govorne komunikacije raste i vizualna komunikacija kojom se razvija sposobnost doživljavanja i razumijevanja šireg spektra likovne umjetnosti. Kroz doticaj s estetski vrijedim sadržajima razvija se i vizualna osjetljivost koja potiče doživljaj ugone vezan uz likovnu umjetnost. Likovnim izražavanjem se kod djece također razvija i mašta kroz koju mogu prikazati sve ono što je prisutno u njihovim mislima od sreće do potreba i želja. (Herceg i sur., 2010.)

3. Faze likovnog stvaralaštva

Likovno stvaralaštvo kod djece vezano je uz procese sazrijevanja i učenja. Povezuje se s razvojem motoričkih, kognitivnih, socijalnih i emocionalnih domena kroz odrastanje (Grgurić, Jakubin 1996.):

- **Motorički razvoj:** razvoj psihomotorike ruke, šake i prstiju; ovladavanje tehnike korištenja olovke, kista...
- **Kognitivni razvoj:** spoznaja svoje okoline i usvajanje znanja o njoj
- **Socio-emocionalni razvoj:** potreba za razvojem sposobnosti prikaza okoline, simbolizacija, povezivanje već usvojenog s onim što se trenutno može uočiti u okolini

Uočeno je da je razvoj likovnog stvaralaštva kod većine djece diljem svijeta sličan, stoga je u mnogim istraživanjima zaključeno da su faze likovnog stvaralaštva univerzalne i svakom djetetu urođene. Na prolaz djeteta kroz faze likovnog stvaralaštva bitan utjecaj ima dob, okolina i nasljedni faktori. Razlikuju se četiri faze (Grgurić, Jakubin 1996.):

- 1) Faza izražavanja primarnim simbolima
- 2) Faza izražavanja složenim simbolima
- 3) Faza intelektualnog realizma
- 4) Faza vizualnog realizma

3.1. Faza izražavanja primarnim simbolima (1 – 4 god.)

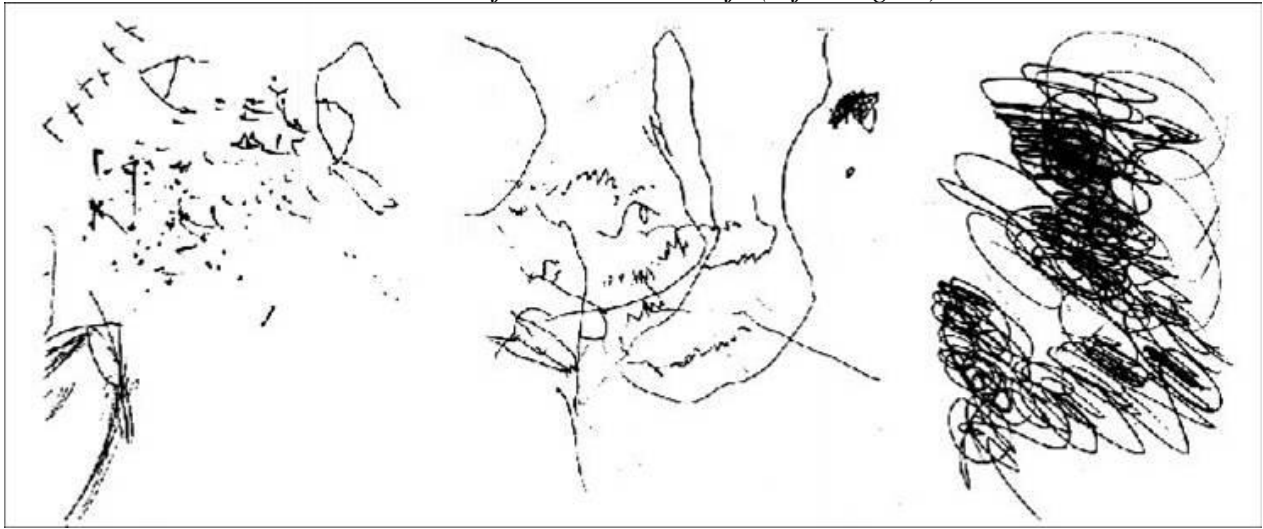
Igra kao djetetu imanentna aktivnost potiče na istraživanje svijeta oko sebe i upoznavanje svoje okoline. Dijete u igri počinje šarati i tako se na spontani i najprirodniji način kreće likovno izražavati. Na početak dječjeg likovnog izražavanja uvelike utječu njegove psihofizičke mogućnosti koje odgovaraju njegovoj dobi. Uočena je znatna razlika u likovnom izrazu prosječnog dvogodišnjaka i prosječnog trogodišnjaka pa se tako prva faza dječjeg likovnog izražavanja, faza izražavanja primarnim simbolima, dijeli se na dva razdoblja; prvo razdoblje primarnih simbola i kontrolirano crtanje. (Grgurić, Jakubin, 1996.)

Prvo razdoblje primarnih simbola ili takozvana faza šaranja počinje u prvoj godini i traje sve do druge, a ponekad treće godine. Početci šaranja su samo motorička aktivnost jer dijete zapravo nema potrebu prikazati nešto određeno. No kada kroz šaranje dijete usvoji crtačke grafičke elemente crtu, točku i mrlju, uz pomoć njih počinje uočavati sličnosti s već viđenim stvarima. Tada ga njegova šara može asociirati na nešto iz njegovog okruženja pa ga to može potaknuti na stvaranje nove šare koje će poprimiti oblik nekog drugog poznatog predmeta i nabranje svega što je nacrtalo, a zatim i imenovanje. Tako šaranje kao igra potiče dijete na crtanje kao likovno izražavanje jer djetetove misli postaju izvor crtanja. Prvotno će misao motivirati dijete na aktivnost crtanja, a zatim će crtež postati izvor misli i tako će potaknuti dječju maštu. Važno je omogućiti svakom djetetu da šara od najranijeg djetinjstva kako bi se pokrenula misaona aktivnost jer će tako početi stvarati nove ideje što dodatno stimulira i obogaćuje njegovu maštu. (Bodulić, 1982.)

U prvom razdoblju primarnih simbola olovku drži nepravilno, od 10 do 18 mjeseci drži je čvrsto cijelom šakom, a od druge do treće godine počinje je držati s tri prsta no i dalje nepravilno. Tijekom korištenja olovke zglobovi su nepomični, pomiče podlakticu kako bi pomicao olovku po podlozi. Dječji likovni izraz izgleda kao da je nastao slučajno, uglavnom je sastavljen od točaka i crta koje su nastale jednostavnim pokretima. Karakteristike ove faze su udarno titrajno i kružno šaranje. (Grgurić, Jakubin, 1996.)

Slika 1.

Udarno, Titrajno i Kružno risanje (dijete 2 god.)

Izvor: Grgurić, Jakubin, 1996.

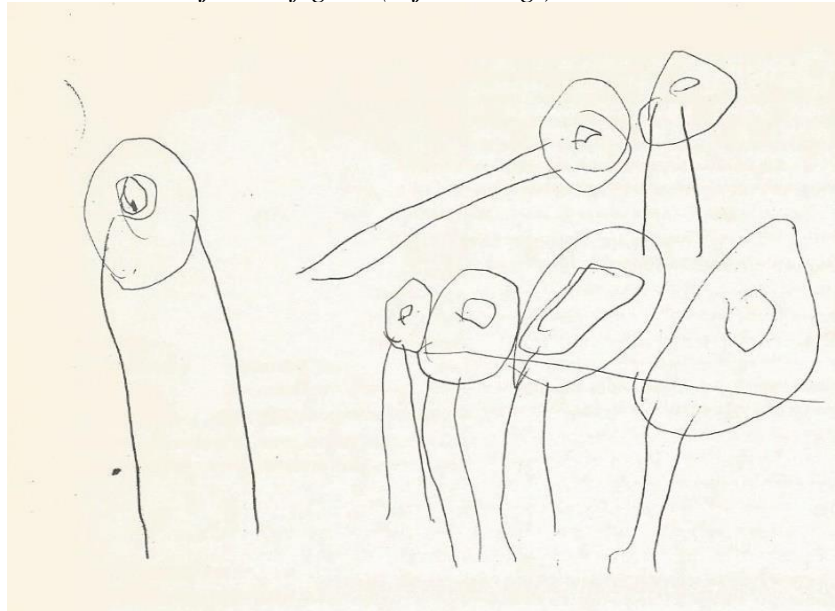
U ovoj fazi se dijete zbilja veseli šaranju i zato je bitno pružiti mu što više različitih materijala za crtanje kao i raznih podloga i formata papira kako bi se kroz likovnost što više potaknuo razvoj njegovih motoričkih sposobnosti. (Bodulić, 1982.)

U trećoj godini pri kraju faze šaranja dijete ulazi u drugo razdoblje primarnih simbola koje karakterizira svjesno crtanje. Razvoj motorike omogućuje sve preciznije pokrete rukom pa tako nastaje i prvi organizirani oblik, a to je krug. Krug kojeg će dijete u početku crtati biti će poprilično nepravilan, ali će sadržavati onu najvažniju karakteristiku kruga, a to je da su početak i kraj spojeni kako bi određivali cjelinu. Tada dijete uz pomoć krugova počinje crtati razne prizore koji imaju značenje. (Belamarić, 1987.)

Dijete počinje crtati motivirano nekom idejom i razvija mišljenje o simbolima koje crta i zna ih imenovati. Ono što crta više nije samo izraz motoričke aktivnosti već počinje povezivati okolinu i svoja iskustva sa simbolima na papiru. U fazi svjesnog crtanja dijete počinje crtati čovjeka koristeći se krugovima i linijama. Ljudski lik je obično prikazan vrlo jednostavno, krug predstavlja glavu, a linije noge i ruke. (Grgurić, Jakubin, 1996.)

Slika 2.

Ljudska figura (dijete 2-4 g.) - olovka

Izvor: Belamarić, 1987.

Crtež čovjeka se u početku sastoji samo od kruga kojemu su obilježeni samo neki dijelovi lica poput očiju i usta, a kasnije se nadodaju i udovi. Djeca crtaju čovjeka onako kako ga oni zamjećuju. Glava i udovi su aktivni pa su oni u prvom planu, a trup koji je manje pomičan dio tijela izostavljaju s crteža. U toj fazi djeca počinju koristiti sheme i predsheme za crtanje različitih likova. Crtež čovjeka koji se sastoji od kruga i linija naliči na punoglavca, no dodavanjem nekih značajki glave poput očiju i ušiju takav crtež djetetu postaje predshema za daljnje crtanje čovjeka. Ovakvo postupno dodavanje detalja prilikom prikazivanja čovjeka potiče dijete na raščlambu i opisivanje pa ga zato možemo nazvati i pojmovnim crtanjem. Ovo pokazuje da crtanje potiče dijete da od najranije dobi analizira i razmišlja, zato se djetetu treba pružiti sloboda kako bi samostalno crtalo i tako razvijalo mišljenje, maštu i sposobnost analiziranja. (Bodulić, 1982.)

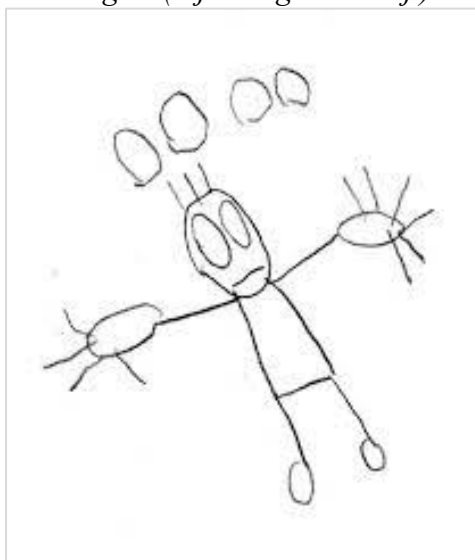
Faza izražavanja primarnim simbolima je važna jer se pojavljuju prvi oblici složene simbolizacije. Crtež nije samo motorička aktivnost već je vođen mislima. Dijete na papiru stvara crtež koji je povezan s njegovim znanjem i shvaćanjem okoline. (Grgurić, Jakubin, 1996.)

3.2. Faza izražavanja složenim simbolima (4 – 6 god.)

Dijete u dobi od 4 do 6 godina ulazi u fazu izražavanja složenim simbolima. Ljudski lik crta kao percepciju sebe. Obično je glava nacrtana većom nego što je to u stvarnosti, tako prikazuje da je glava za njega najvažniji dio tijela. Na licu u početku prikazuje samo najvažnije detalje oči i usta, a kasnije lik čovjeka dobiva i nos, uši i kosu. U početku čovjeka crta bez vrata pa se čini kao da ruke izlaze iz glave. Figure više nisu na sredini papira već rub predstavlja tlo na kojemu je smješten lik čovjeka. Kako bi si olakšalo crtanje, dijete počinje rotirati papir pa često zna iskriviti figuru čovjeka izduživanjem. Glavna promjena u prikazivanju ljudskog lika je ta da on više ne izgleda kao punoglavac koji ima samo glavu i noge, već se pojavljuje čitavo tijelo na koje su povezani udovi i glava. Ruke počinju izlaziti iz tijela, a završavaju prstima. (Grgurić, Jakubin 1996.)

Slika 3.

Žongler (dijete 4 god. i 8 mj.)

Izvor: Huzjak, 2013.

Djetetov prikaz ljudskog lika se postupno razvija. Čovjeku crta trup iz koje izlaze ruke s dlanovima i prstima. Služi se bojama koje za sada nemaju neko značenje već ih slobodno izabire. Dječje likovno izražavanje u ovoj fazi zapravo predstavlja njegovu aktivnost. Svojim crtežima prilaže i složenija značenja stoga se i ovo razdoblje i naziva faza izražavanja složenim simbolima. (Herceg i sur., 2010.)

Faza izražavanja složenim simbolima je karakterizirana dječjim namjernim prikazivanjem okoline. Pri analizi crteža uočava se obilježje perceptivnog egocentrizma. Svaki predmet je nacrtan onako kako ga dijete vidi, a ne kako zapravo postoji. Predmeti i ljudi često su transparentni, kroz njih se vide ostali predmeti koje dijete crta po sjećanju jer iako ih sada ne vidi ono zna da ti predmeti postoje i nalaze se iza. Ljudske figure više nisu raštrkane po prostoru, pojavljuju se jasne linije neba i tla između kojih se protežu uspravno nacrtani likovi. (Mišković, 2017.)

U ovoj fazi djeca obogaćuju svoje crteže detaljima kojima razlikuju ljude i životinje. Primjerice životinjama crtaju rep i dlaku, a ljude razlikuju po spolu tako što muški likovi imaju kratku kosu, a ženski dugu. Pažnju usmjeravaju na sve dijelove koji tvore cjelinu, pa tako udovi više nisu samo linije već poprimaju svoju debljinu, na osobama crtaju njihove značajke poput njihovih odjevnih predmeta ili čak i madeža na licu. Crteži počinju sadržavati i emocionalnu proporciju što je vidljivo u tome što dijete dijelove tijela koji su mu važni crta veće, a osobe koje su im drage crta veće nego ostale. Sa šest godina dijete počinje crtati i ljude u pokretu. (Belamarić, 1987.)

3.3. Faza intelektualnog realizma (7 – 11 god.)

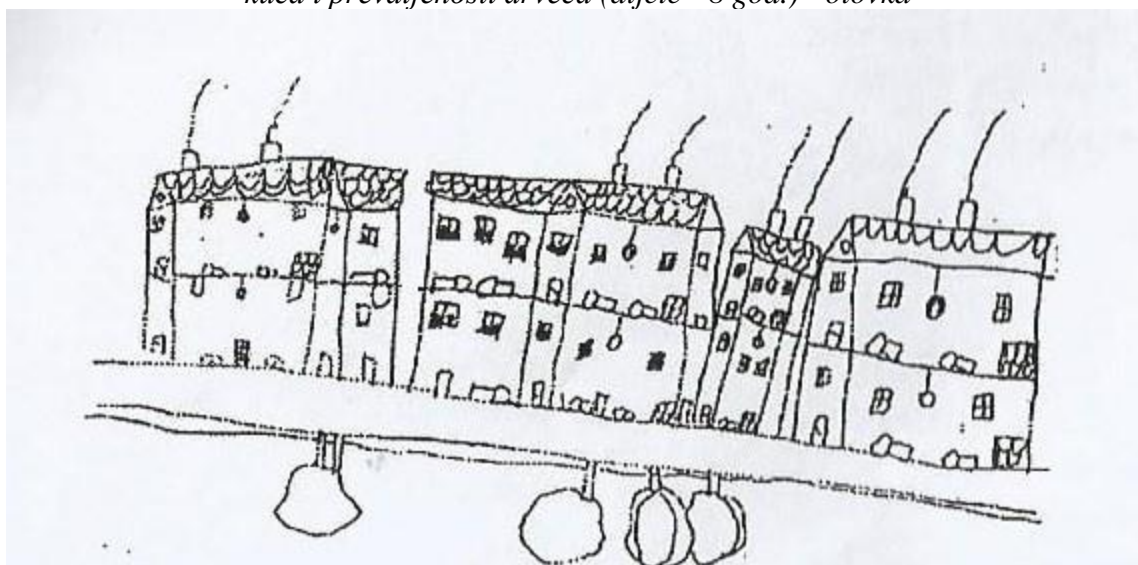
Faza intelektualnog realizma obuhvaća djecu staru između sedam i jedanaest godina, odnosno školarce koji pohađaju niže razrede osnovne škole. Ova faza se često naziva još i „Zlatno doba dječjeg stvaralaštva“ zato što se dijete te dobi nalazi u fazi konkretnih operacija i sposobno je logično razmišljati i samostalno stvarati uzročno-posljedične veze. Egocentrizam se smanjuje i ubrzan je proces socijalizacije. Proces usvajanja načela konverzacije je oblikovan pod utjecajem okoline i društva. (Gardner i sur., 1999.)

Uz naglašen proces socijalizacije dijete još proživljava i značajne fizičke, fiziološke i društvene promjene. Dijete u školi i izvan nje počinje stjecati obilje znanja i iskustava koja postaju vidljiva u većini djetetovih izraza pa tako i u likovnom. Ulaskom u razrednu zajednicu spoznaju novo društveno okruženje u kojem nailaze na razne zadatke i prepreke. Takve emocionalne frustracije sada uz puno iskustva počinju prenositi na papir. Tada se u fazi intelektualnog realizma pojavljuju početci apstraktnog razmišljanja te se proširuje mogućnost likovnog izraza kod djece. (Grgurić, Jakubin 1996.)

U fazi intelektualnog realizma crteži postaju sve detaljniji, ljudski lik uz kosu dobiva i obrve, nakit i obuću. Dijete pokušava transparentno prikazati sve što zna (npr. u trbuhu trudne žene crta bebu). Emocionalna proporcija gdje bitno crta veće, a nebitno manje je i dalje prisutna. Počinje crtati ljudski lik iz profila i javlja se interes za pokretom gdje pokušava prikazati aktivnost u nekoliko faza kretanja (npr. hvatanje lopte crta po fazama mirno stajanje, podizanje ruke, približavanje lopte i zatim hvatanje). Dijete počinje nepravilno prikazivati neke likove jer želi prikazati sve što je njemu bitno pa tako dolazi do rasklapanja oblika kada npr. kuću crta sa svih strana. Kod crtanja više likova ne koristi jednu liniju koja predstavlja tlo, već okreće papir kako bi sve stalo i za svaki lik zamišlja novu liniju tla pa tako nastaje prevaljivanje oblika gdje svaki izgleda kao da je polegnut na tlo. Uočljiva je i vertikalna perspektiva u tome što objekte koji se nalaze bliže stavlja na dno papira, a što su objekti dalje to dobivaju više mjesto na crtežu. Često se ono što je bliže u prostoru prikazuje manjima, a ono dalje većim i to se naziva obrnuta perspektiva. Analizom crteža se može uočiti i poliperspektiva, takozvani nadrealni prikaz prostora koji se crta kao da je gledan iz više kutova. (Mišković, 2017.)

Slika 4.

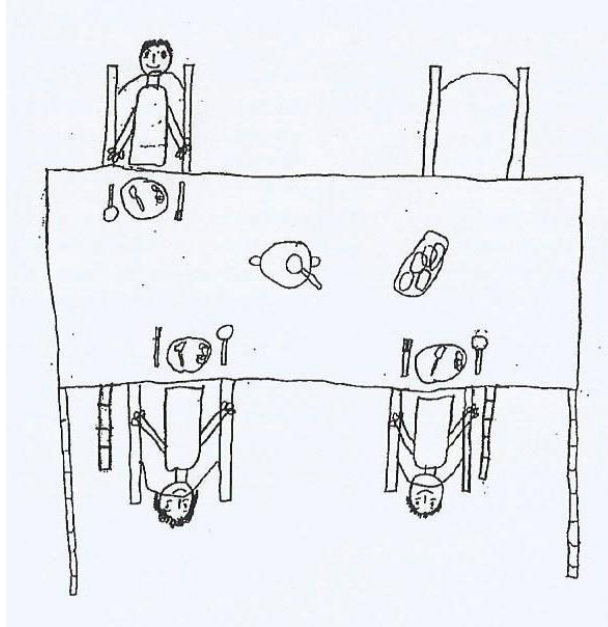
„Kuće u nizu“, rasklapanje oblika, transparentnost kuća i prevaljenosti drveća (dijete - 8 god.) - olovka

Izvor: Grgurić i Jakubin, 1996.

Slika 5.

"Obitelj za stolom!. Likovi i stolci prevaljeni u ravnini papira, poliperspektiva (dijete 8 god.) - olovka.

Izvor: Grgurić i Jakubin, 1996.

3.4. Faza vizualnog realizma (11 – 15 god.)

Faza vizualnog realizma traje od jedanaeste do petnaeste godine i obuhvaća učenike viših razreda osnovne škole. Djeca te dobi ulaze u pubertet koji im donosi mnoge emocionalne prepreke i često dovodi do povlačenja u sebe, frustracije i osiromašenja njihove mašte što se odražava i u njihovom likovnom izričaju. Odrastanjem mašta se osiromašuje i ne nalikuje više na čiste dječje maštarije što uvelike utječe na likovnu produktivnost i razvoj. No važno je da učitelji ne dopuste da zanimanje za likovnost splasne jer je pubertet prolazan baš kao i smanjena potreba za likovnim izričajem. „Zbog emocionalne neutralnosti detalja te spoznajno i tehnički visoko elaborirana izraza, ova se faza udaljuje od dječjih faza i približava se izrazu odraslih.“ (Grgurić, Jakubin, 1996:31). Dječje se mišljenje tada spaja s fazom apstrakcije, a njihov odnos s okolinom više nije spontan ili slučajan već postaje vizualno intelektualni. U fazi vizualnog realizma dolazi do istraživanja svjetla, sjene i volumena. Djeca usvajaju i kolorističku, geometrijsku i zračnu perspektivu, realističnije izrađuju crteže čovjeka, a prostor prikazuju realističnije. Zaključno je da u ovoj fazi djeca stvaraju crteže bogate detaljima, a proporcije i odnosi među nacrtanim prostorima su skladniji i realistični. (Grgurić, Jakubin, 1996.)

4. Razvoj dječjeg likovnog izraza

Svi oblici jezične komunikacije imaju svoju strukturu, simbole i značenje pa tako i likovni jezik. Usvajanje likovnog izraza se događa po prethodno navedenom redoslijedu, svaka faza se povezuje sa sljedećom i tako s vremenom tvori cjelinu likovnog izražavanja. Svaka faza donosi neku novu likovnu aktivnost prema kojoj će dijete usmjeriti svu svoju pažnju i interese. Tako će dijete već između druge i treće godine primijetiti da roditelji i neki drugi članovi obitelji pomiču olovku po površini papira i tako ostavljaju trag. Kada dođe u prvu priliku da olovkom nešto nacrtaju po papiru pokušat će napraviti ono što je vidjelo od roditelja. Takvo pasivno ponavljanje nazivamo imitacijom. No kada dijete postane svjesno da olovkom ostavlja trag i tako mijenja površinu papira početak će samostalno istraživati aktivnost crtanja. Tada počinje svjesno aktivirati mišić ruku kako bi je pomicalo po papiru s namjerom da ponovi ono što je ranije vidjelo od odraslih. Takvo uočavanje veze između uzroka i posljedice je značajno otkriće za dijete. Nakon nekog vremena uživanja u tom otkriću javiti će se znatiželja pa će krenuti istraživati kakve sve tragove s obzirom na snagu, kontinuitet i prekidanje može ostaviti na papiru. Učit će i da njegovi roditelji govore o onome što pišu ili crtaju pa će tako i ono krenuti govoriti za vrijeme svog likovnog izražavanja. U početku njegov govor neće biti povezan s onime što crta, no s vremenom će početi međusobno povezivati te dvije radnje. Kada dijete poveže svoje stečeno znanje o korištenju olovke i papira i počne razgovarati o tragovima koje stvara možemo reći da je usvojilo novu sposobnost a to je likovno izražavanje. Tada će na papiru početi prikazivati svoje znanje o okolini, a kasnije i fantastični svijet mašte. (Belamarić, 1987.)

5. Primjena crteža u dijagnostičke svrhe

U psihoterapiji djece vrlo je teško ostvariti dostatnu verbalnu komunikaciju i zato je važno uključiti druge alate koji je mogu nadomjestiti. Jedan od popularnih zamjenskih alata upravo je likovno izražavanje koje se koristi ne samo u terapijske svrhe nego i kao dijagnostičko sredstvo. (Kušević, Greguraš, 2020.)

Preci moderne psihologije, Freud i Jung su oboje pokazivali interes za međusobnu povezanost likovne umjetnosti i čovjekove osobnosti. Freud je uočio da crteži često predstavljaju zaboravljena ili potisnuta sjećanja koja se nesvjesno predstavljaju kroz snove ili umjetničko izražavanje. Zabilježio je da su njegovi pacijenti često govorili kako svoje snove mogu nacrtati, ali ih ne mogu opisati riječima. Freud je isto tako vjerovao da unutarnji ljudski nemiri potiču čovjeka na likovno izražavanje. Nadahnut tim zapažanjem je krenuo potvrđivati uvjerenje da likovno izražavanje može biti alat za razumijevanje čovjekove unutarnje psihe. Jung je imao drugačije viđenje. Bio je zainteresiran za psihološki sadržaj vezan za likovno izražavanje. Za razliku od Freuda koji nikada nije tražio svoje pacijente da nacrtaju svoje snove, Jung je često ohrabrivao pacijente na likovni izričaj svojih snova. Govorio je da je slikanje onoga što vidimo pred sobom drugačija umjetnost od slikanja onoga što vidimo u sebi. Jung je isticao i povezanost između crteža i psihe te je postavio temelj za razumijevanje simboličkih značenja u crtežima kroz proučavanje shema likovnog izričaja pacijenta. Nadao se da će psihoterapija kroz proučavanje simbola u slučajevima traume pomoći pri izlječenju pacijenta. (Malchiodi, 1998.)

Početak prošlog stoljeća javlja se zainteresiranost za istraživanje povezanosti između umjetničkog izražavanja i psihologije čovjeka. Stavlja se fokus na istraživanje likovnog stvaralaštva kao alata komunikacije čovjeka s okolinom. Slike i crteži kreću zauzimati vrijedan položaj u terapijskoj i dijagnostičkoj aktivnosti odraslih, a posebice djece. Dolazi i do razvoja metoda koje se koriste crtežem s dijagnostičkom i terapijskom svrhom. Interpretacija dječjeg crteža obavlja se kroz opise i analize pacijentovih sastavnica ličnosti ili afektivnih stanja, okreće se i ka tumačenju podsvjesnog kroz njihove crteže i slike jer je po svojoj prirodi crtež je bliže podsvjesnom svijetu djece nego što je to verbalizacija. Proučavanje likovnog izričaja je iznimno značajno za dječju dijagnostiku s obzirom da je dječja verbalna komunikacija slabije razvijena nego u odraslih, a crtanje je poput igre te je djeci imanentna aktivnost. (Kušević, Greguraš, 2020.)

Sa zaključkom da se djeca jednostavnije izražavaju neizravno nastaju projektivne tehnike kojima se određuju emocionalni aspekti ličnosti. Projektivne tehnike su opisane kao ležerno i indirektno sredstvo za ispitivanje pacijenta koje mu omogućuje da svoje osjećaje i misli prenesu drugoj osobi. Projektno crtanje je utemeljeno na ideji da crtež odaje stavove, osobnost i percepciju djeteta već i na najjednostavnijim simbolima poput kuće ili drveta. Tako se zaključuje da crtež koji je nastao u svrhu dijagnostičkog sredstva može biti indikator dječje zrelosti i intelektualnog, kognitivnog i motoričkog razvoja. (Malchiodi, 1998.)

Gledajući sa psihološkog aspekta crtež nosi važnu ulogu i koristi se prilikom procjene karakteristika osobnosti, što podrazumijeva procjenu dječjeg intelektualnog, vizualno-motornog, socijalnog, kognitivnog i emocionalnog razvoja. U radu će biti pregledani najpoznatiji terapijsko-dijagnostički instrumenti kao što su Goodenough test i Bender-Geštalt test. (Herceg i sur., 2010.)

U realnosti većina terapeuta crtež ne koristi kao samostalno dijagnostičko sredstvo, već ga koristi kao dio multidisciplinarnu procjenu predstavljajući važan indikator pojave pojedinih razvojnih teškoća. Likovno stvaralaštvo je i važan dio terapijskih aktivnosti jer omogućuje djeci opušteno izražavanje.

5.1. Crtež kao komunikacijsko sredstvo

Likovno izražavanje sa zadaćom komunikacije može se provoditi kao aktivnost crtanja bez određenog utjecaja na temu. Crtanje se može objasniti kao neverbalni izričaj unutarnjeg stanja pomoću likovnih alata bez određenih korelacija s nekom temom. No crtež kao krajnji plod ne bi trebao biti jedino sredstvo za proučavanje emocionalne interpretacije, već je bitan i sam proces stvaranja crteža i proživljenog iskustva prije i tijekom aktivnosti likovnog izražavanja. (Škrbina, 2013.)

Crtanje se može definirati kao nesvjestan i prirodan način komunikacije kojim se djeca često koriste. Ono pruža mogućnost djeci da izraze svoje osjećaje i razmišljanja bez potrebe za verbalnim izražavanjem. Komunikacija kroz likovno djelo je metoda koja se često koristi u odgojno-obrazovnim i terapijskim radionicama jer je to djeci bliska aktivnost, lako se primjenjuje,

a vrlo je ekonomična metoda jer za izradu crteža nije nužno osigurati mnoštvo materijala i vremena. No ako postoji mogućnost, raznovrstan izbor papira, materijala i pribora za crtanje, može kod djece potaknuti slobodu maštanja i kreativnosti. (Malchiodi, 1998.)

Likovno izražavanje se baš kao i verbalno, ako ne i više od njega jer je crtanje djeci prirodan način komuniciranja, može koristiti kao sredstvo izražavanja psihičkog stanja pojedinca. Crtež je odličan posrednik prilikom izražavanja djetetovog unutarnjeg stanja, njegovih strahova, nadanja, težnji i želja kojih je i samo dijete još nesvjesno. Jer je djeci baš kao i odraslima gotovo nemoguće predstaviti sebe drugima zato što nailazi na unutarnje borbe koje su rezultat pritiska društva da se pokaže u najboljem svjetlu. (Škrbina, 2013.)

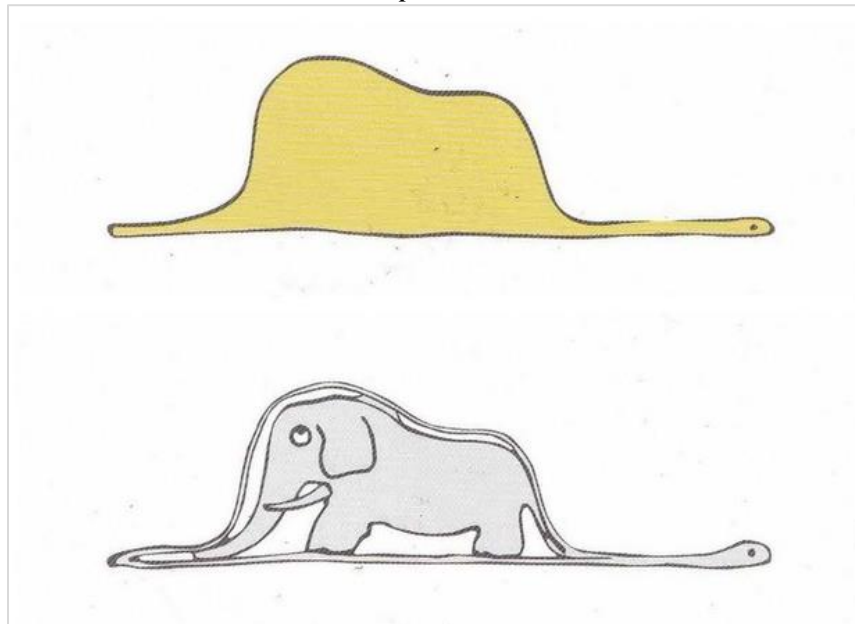
Niz istraživanja provedenih 1998. su pokazali kako je crtež važno sredstvo u uspostavljanju komunikacije između djece i odraslih ili djece međusobno. Istraživanja su koristila likovno izražavanje kao sredstvo koje djeci olakšava prenošenje svojeg unutarnjeg stanja i percepcije okoline. Djeca su bila raspoređene u dvije skupine čiji su se rezultati kasnije uspoređivali. Prva skupina djece je imala zadatak crtati i govoriti o svojim iskustvima za vrijeme crtanja. Druga skupina nije crtala, već je samo odgovarala na postavljena pitanja o svojim iskustvima. Istraživanja su pokazala da su djeca koja su crtala za vrijeme razgovora o svojim iskustvima pružila značajno više informacija o svojim mislima od djece koja su samo odgovarala na postavljena pitanja. Zaključeno je da se djeca prilikom likovnog izražavanja sporazumijevaju spontano pa tako lakše otkrivaju nesvjesne ili skrivene dijelove ličnosti. Stoga, dječji crteži mogu poslužiti kao odlično sredstvo za upoznavanje različitih čimbenika dječje ličnosti. (Gross, Hayne, 1998.)

5.1.1. Je li razgovor nužan?

Terapeuti koji rijetko koriste crtež u svrhu dijagnostičkog sredstva i terapije se često zapitaju je li zbilja potrebno zahtijevati da djeca pričaju o svojim crtežima. No razgovor o crtežu je bitan iz dva razloga; prvi je taj da crtež pomaže djetetu izraziti misli, osjećaje, događaje i svjetonazore kroz umjetnički izraz i pripovijedanje priče koja se odvija na njemu; drugi razlog je pomoć terapeutima da bolje razumiju dječje osjećaje, misli, uvjerenja, okoline i percepcije događaja kako bi pružili što bolju terapiju. Jer kao što je već poznato, jedan od mogućih načina

razumijevanja dječje umjetnosti i unutarnjeg stanja je slušanje dječjeg pripovijedanja o svom crtežu. Zaključuje se da je bitno djeci postavljati pitanja i poticati ih da iznesu mnoge druge informacije koje nisu pružene kroz vizualan sadržaj crteža. Kao primjer može poslužiti crtež slona iz djela „Mali princ“ gdje odrasli krivo tumače crtež govoreći kako je Mali princ nacrtao šešir, a on im objašnjava kako to nije šešir već zmija koja je progutala slona. (Malchiodi, 1998.)

Slika 6.
Mali princ -slon

Izvor: Saint-Exupéry, 2004.

Mnogoj djeci crtanje stvara želju da podijele dodatne informacije o svom crtežu, pogotovo ako im je aktivnost bila zanimljiva i osjećaju se ugodno u društvu osobe kojoj iznose informacije. No ne mora uvijek biti slučaj da su djeca voljna govoriti o svojim crtežima. Postoji mnogi razlozi zašto djeca odbijaju razgovor, neka su sramežljiva ili povučena, a neka djeca mogu imati poteškoće u govorenju. Djeca koja su proživjela traume ili nasilje mogu se bojati iznositi svoja iskustva ako su im obitelji ili druge osobe zaprijetile da ih moraju držati u tajnosti. Iako i djeca koja dolaze iz zdrave i normalne okoline mogu imati problema s razgovaranjem i opisivanjem crteža jer su jednostavno naučeni da daju sažete i vrlo kratke odgovore na pitanja. (Malchiodi, 1998.)

Važno je dobro promisliti prilikom postavljanja pitanja djetetu u vezi njegova crteža. Postaviti pitanje „Zašto si to nacrtao?“ neće donijeti željne rezultate jer je većini djece teško objasniti zašto nešto čine tako kako čine pa će odgovor vrlo moguće biti „Ne znam“ ili neće ništa odgovoriti. Puno produktivniji način je da odrasla osoba sama opiše ono što vidi na crtežu, „Vidim ljude kako sjede na klupi u parku“. Tada će dijete dobiti potrebu dodati neke informacije ako smatra da je odrasla osoba propustila izreći neki za njega važan detalj na crtežu. Razgovor se zatim može nastaviti pitanjima: „Pitam se u što gledaju ljudi koji sjede na klupi?“ ili „Pitam se o čemu ti ljudi razmišljaju?“. Takav stav iskazivanja „neznanja“ od strane odrasle osobe je dobra metoda za postizanje razgovora s djetetom. Jer kada odrasli pokažu zanimanje za ono što je nacrtano, djeca vrlo rado počinju objašnjavati elemente crteža iz njegove perspektive. (Malchiodi, 1998.)

5.1.2. Unutarnje stanje djeteta

Neke dječje osobine se mogu iščitati iz crteža koji je dijete načinilo samoinicijativno. Primjer crteža životinje koja ima nerealan broj nogu može se smatrati empatičnim činom djeteta da pomogne životinji popeti se na brijeg. Svojim likovnim izrazom dijete komunicira s roditeljima i odgajateljima, kroz crteže im prenosi poruke, želje i ideje. U crtežu obitelji može se vidjeti kako dijete vidi svoju obitelj ili što dijete želi da njegova obitelj postane. Na crtežima je obično jasno uočljivo kakvu ulogu ima tko u obitelji iz viđenja djeteta. (Vidović 2015.)

Kod korištenja crteža za dijagnozu unutarnjeg stanja djeteta treba obratiti pozornost na njegove osobine, sposobnosti, znanja i intelektualnu razinu. Kroz crtež djeca prikazuju svoj odnos s drugim ljudima kao i svoj karakter. Djeca s teškoćama u učenju sve teškoće prikazuju i tijekom crtanja; obično crtaju nebitne detalje ili ih u potpunosti izostavljaju, crteži su neorganizirani, a proporcije su netočne, što ukazuje na njihovo drugačije poimanje svijeta koji ih okružuje. U dječjim crtežima mogu se primijetiti i detalji koji mogu upućivati na poremećaj. Neke od karakteristika poremećaja su nedostajanje bitnijih dijelova tijela kao što su ruke, noge ili glava, pojava nekih dijelova tijela koja se inače kod djece ne pojavljuju kao što su intimni dijelovi, nerealno smanjivanje ili povećavanje dijelova tijela, neobične proporcije predmeta i morbidni simboli. (Cox i sur., 2000.)

Prije nego li se dijagnosticira emocionalni nedostatak ili poremećaj ličnosti, treba provjeriti zašto je dijete to odlučilo tako nacrtati. Iskrivljenja mogu biti samo način rješavanja likovnog problema, primjerice dijete može glavu čovjeka nacrtati većom nego što je realno zato što želi biti siguran kako će na njoj moći nacrtati sve dijelove lica. Veće nacrtana glava može biti i znak da je dijete smatra najvažnijim dijelom tijela. Isto tako prilikom crtanja obitelji veličina neke figure može biti pokazatelj bitne uloge koju ta osoba ima u obitelji, a emocionalnog poremećaja. (Cox i sur., 2000.)

5.2. Agresivnost

U teškim uvjetima siromašnosti, nezaposlenosti i izvrnutog sustava društvenih vrijednosti ljudi teško pronalaze rješenja što ih dovodi do neprimjerenog društvenog ponašanja koje počinje narušavati funkciju i strukturu obitelji. To kod djece kao najosjetljivije društvene skupine izaziva nepoželjne oblike ponašanja, prvenstveno agresije. Učenje takvih obrazaca ponašanja iz socijalne okoline potiče djecu da svoje nezadovoljstvo izražavaju kroz ljutnju i bijes, jer je to za njih jedini naučeni alat, negativno utječe na okolinu i ugrožava sebe i druge. Agresivnost je često blisko vezana i uz druge oblike emocionalnih teškoća, poput izostanka koncentracije, anksioznosti, depresije, sramežljivosti i povučenosti. Takve emocionalne poteškoće nerijetko mogu zamaskirati glavni problem i usporiti proces dijagnosticiranja agresije. (Kojić i sur., 2013.)

Učestala istraživanja potvrđuju pojavu agresivnosti u osnovnim školama kao najučestaliji poremećaj u ponašanju. Agresivnost kod učenika negativno utječe na školski uspjeh, a može dovesti i do napuštanja škole kao rezultat maloljetničke delinkvencije. Karakterizira ju skup ponašanja koja nekome ili nečemu nanose štetu, prkošenje autoritetu, negativnosti i svadljivosti koja dovodi do lakog pronalaženja razloga za direktni ili indirektni napad. Agresija, kao plod nepovoljnih odgojnih i životnih prilika od najranijeg djetinjstva, u kasnijoj dobi može rezultirati nasilničkim ponašanjem u budućim partnerskim odnosima ili obitelji. (Keresteš, 2006.)

Agresivno ponašanje kao dijagnoza se sve češće može uočiti već kod djece najmlađe dobi, što upućuje na potrebu rane intervencije, podrške i edukacije roditelja, odgojitelja i učitelja. Djevojčice su danas, u odnosu na starije naraštaje, znatno agresivnije. Koriste se prekrivenim

metodama zastrašivanja kako bi postale popularne, a pritom zadržale sliku sebe kao drage i mile djevojčice jer se to od njih očekuje. Najčešće se koriste verbalnim oblicima nasilja kako bi obeshrabrile svoje žrtve. Dječaci uglavnom otvoreno izražavaju agresiju kroz direktno i fizičko nasilje. (Kojić i sur., 2013.)

U likovnom izražavanju djeteta koje pokazuje karakteristike agresivnog ponašanja, uočeno je da bez obzira koja je tema zadana, ono koristi boje i oblike koji imaju nelagodnu i uznemirujuću simboliku, značenje i sadržaj s namjerom da crtež bude u funkciji plašenja. Dakle cilj je pokazati agresiju onome koji će crtež kasnije promatrati. Kod crtanja ljudske figure prisutna je rascjepkanost elemenata gdje ne postoji povezanost između dijelova tijela. Kosa je često nakostriješena, zubi su nepravilni i prikazani poput oštrice, a oči u tipičnom položaju koji označava emociju ljutnje. Prilikom crtanja sunca, oblaka ili stabla izbjegava kružne i ovalne oblike, koji su inače najčešći odabir prilikom dječjeg likovnog izražavanja. Rombovima i trokutastim oblicima na svojim crtežima ostavlja vizualno poruku opasnosti i zlobe što simbolizira njegovu agresivnost. Na temu „Moja kuća“, što asocira na emocionalnu sigurnost i toplinu doma, dijete odgovara crtanjem vrata i prozora izduženim romboidnim oblicima koji imaju vrlo oštre kutove. Često se događa da je samo polovina prozora u zidu, a druga polovica je dislocirana pored kuće, izvan zida. Trava, ograda, svijeće, sunčeve zrake i drugi elementi crteža su šiljasti poput bodeža, što nije ustaljena praksa dječjeg likovnog izražavanja. (Kojić i sur., 2013.)

Slika 7.

Tema: Ja - agresivnost

Izvor: Kojić i sur., 2013.

Slika 8.

Tema: moja kuća - agresivnost

Izvor: Kojić i sur., 2013.

5.3. Trauma zlostavljanja

Analizom dječjeg crteža može se zaključiti da su djeca iste dobi sličnog motoričkog i intelektualnog razvoja, no njihovi crteži se ipak razlikuju zbog različitih proživljenih iskustava, a neki simboli mogu upućivati na posljedice traume uslijed zlostavljanja. Njihovi crteži i način izražavanja se bitno razlikuje od djece koja nisu zlostavljana. Proživljena trauma zlostavljanja, koja se može dogoditi u obitelji ili među vršnjacima, može ostaviti značajne i trajne posljedice na dječje zdravstveno stanje i svakodnevno djelovanje. Kod djece koja su pretrpjela zlostavljanje nailazimo na poteškoće verbalnog izražavanja emocija, stoga je likovnost od velike pomoći, ne samo prilikom dijagnoze, već kao terapijsko sredstvo s ciljem smanjenja traume. Posljedice proživljenog zlostavljanja vrlo su ozbiljne, mogu se očitovati kroz frustraciju i uznemirenost, sve do značajnih životnih prepreka. Zbog ovakvih posljedica djeca često nemaju povjerenja prema ljudima koji ih okružuju te im se javlja osjećaj, straha, srama, a ponekad i krivnje. Zbog sad već trajno usađenog osjećaja nesigurnosti djeca osjećaju bol i strah sveg svijeta oko njih, a takav način razmišljanja može ostaviti trajne posljedice na sve segmente svakodnevnog funkcioniranja. (Bilić, 2012.)

Djeca koja su kronično traumatizirana mogu biti manje voljna slobodno se izražavati, dok ona djeca koja su doživjela akutnu traumu tj. samo jedan isključeni incident, moći će se lakše izraziti kroz umjetnost. Kronično traumatizirana djeca se osjećaju manje sigurna koristeći gotovo bilo koju vrstu izražavanja, pa tako i likovnog što otežava rad terapeutima koji se bave likovnim izražavanjem. Kada dijete doživi traumu može se osjećati raskomadano i vidjeti svijet u fragmentnom načinu. Trauma predstavlja liniju razdvajanja vremena u kojem se dijete osjećalo relativno sigurno i vremena straha, tjeskobe, nevolja i drugih simptoma koji se vežu u doživljaj traume. No likovnost može poslužiti kao način za ponovno umrežavanje dijelova osobnosti koji su se privremenom izgubili uslijed traumatskog zlostavljanja. Ustaljeno mišljenje je da će većina djece, bez obzira na traumatska iskustva, ipak pronaći radost prilikom likovnog izražavanja. (Malchiodi, 1998.)

Zbog teže verbalizacije djeca koja su doživjela zlostavljanje lakše se izražavaju kroz likovne aktivnosti. Crtež djetetu omogućuje da iznosi svoje viđenje proživljene traume bez da mora govoriti jer razgovor o proživljenom zlostavljanju može ponovo potaknuti osjećaje straha, krivnje i traume, a neka djeca koja su proživjela tjelesno ili seksualno zlostavljanje imaju općenito slabiji vokabular. Zato kroz crtež dijete izražava svoje osjećaje motivima koje ne želi ili ne zna verbalizirati i traumatske doživljaje prikazuje slikom. Takav crtež se sastoji od većine bitnih elemenata traumatskog doživljaja, prikazuje ono što se dogodilo i kakvu emocionalnu reakciju je dijete imalo. U likovnom izražavanju djeca opuštaju svoja sjećanja i pridaju značaj proživljenim iskustvima. Crtež tada počinje pričati priču umjesto djeteta i predstavlja moćan, a djetetu opet jednostavniji način komuniciranja. (Bilić, 2012.)

Bilić (2012.) navodi kako se u crtežima zlostavljane djece kao česti motiv pojavljuje:

- **Čovjek** – Uglavnom male figure koje su smještene uz donji rub papira, što otkriva da se dijete osjeća nesigurno ili čak depresivno. Prevelika glava, ruke ili neki drugi dio tijela mogu upućivati na strah od njih. Seksualno zlostavljanja djeca mogu nacrtati i eksplicitne simbole, a izostavljanje nekog dijela tijela može upućivati na poricanje.
- **Lice** – Na crtežima lica kod djece koja su proživjela traumatsko zlostavljanje mogu se primijetiti emocije straha, mržnje, zbunjenosti ili čak pokornosti, a odaju ih suze ili bezizražajne prazne oči koje su velike ili neuobičajeno male. Usta su nerijetko istaknuta ravnom linijom i simboliziraju tajne okolnosti zlostavljanja i čuvanje tajne.

- **Obitelj** – Na crtežu obitelji zlostavljanog djeteta mogu se otkriti detalji koji upućuju na sukobe i manjak komunikacije. Traumatizirana djeca uglavnom izbjegavaju crtanje obitelji, a kada je crtaju neke članove naprave prevelike ili premale, a neke u potpunosti izostave što ukazuje na kaotične obiteljske odnose.
- **Kuća** – Seksualno zlostavljanja djeca crtaju dijelove kuće najčešće u crvenoj boji. Spavaću sobu izbjegavaju crtati, a kada je crtaju ona izgleda šokantno, nerijetko i morbidno.
- **Stablo** – Stabla su obično nacrtana tako da je krošnja odvojena od debla ili kao mrtva stabla. Neki autori tvrde da se na crtežu stabla mogu uočiti muške žrtve spolnog zlostavljanja ili ozlijede muškosti.
- **Okolina** – Često prikazivanje nevremena, tamno nebo i kiša mogu upućivati na zlostavljanje. Iznad figure osobe koja je pretrpjela seksualno zlostavljanje se nerijetko može vidjeti oblak. Jak vjetar i nedostatak tla mogu simbolizirati nepredvidljivost i nestabilnost u životu žrtve.
- **Boje** – Vidljivi su česti kontrasti crveno–crno i crveno–zeleno. Crvena predstavlja uznemirenost i agresivnost, zelena ukazuje na prekrivanje osjećaja, a crna nosi simbol straha i žaljenja.

Djevojčice na svojim crtežima prekrivene osjećaje znaju predstavljati likom klauna, a dječaci osjećaje prekrivaju kacigom ili nekom drugom zaštitnom opremom koja skriva lice. Na crtežima djece koja su proživjela traumu zlostavljanja često se mogu vidjeti i točkice, škrabotine, sjenčanje i nasilne teme. Crteži uglavnom nastaju nesigurnim potezima i bojama koje predstavljaju depresiju. (Bilić, 2012.)

Prije donošenja dijagnoze, bitno je razgovarati s djecom o crtežu na kojem je uočen neki od simbola zlostavljanja. Takve simbole ne treba ignorirati, ali treba biti oprezan s donošenjem zaključaka jer jedna karakteristika crteža nije dovoljna za dijagnosticiranje zlostavljanja. Važno je da dijete objasni elemente koje je nacrtalo, a zaključak se donosi nakon serije crteža koji sadrže simbole zlostavljanja.

Slika 9.

*Crtež sebe, dvanaestogodišnja djevojčica
koja je kronično seksualno zlostavljana*

Izvor: Malchiodi, 1998.

Slika 10.

*Crtež sebe iste djevojčice
kada je imala 13 godina*

Izvor: Malchiodi, 1998.

5.4. Kognitivna i emocionalna inteligencija

Inteligencija je jedan od važnijih aspekta suvremene psihologije oko kojeg se diže prašina u redovima znanstvenika i psihologa. Mjerenje i izračun kvocijenta inteligencije (IQ) predstavlja razvoj samo kognitivnih faktora, a ne pokazuje stupanj kreativnosti, osobnosti i ostalih ljudskih sposobnosti. Zato se kognitivna i emocionalna inteligencija razdvajaju. Razvoj kognitivnih sposobnosti omogućuje ljudima planiranje, pamćenje, istraživanje, analiziranje, rješavanje problema, apstraktno mišljenje i učenje. Kognitivna inteligencija naziva se još i racionalna inteligencija, a glavni cilj joj je stvoriti kompetenciju za samostalno rješavanje problema. Osnova za razvoj kognitivne inteligencije je pretvaranje podataka u informacije, a informacija u znanje. (Slavić, 2010.)

Emocionalna inteligencija predstavlja mogućnost spoznaje vlastitih i tuđih emocija, integracije emocija i misli, razumijevanje emocija i sposobnost prepoznavanja i upravljanja emocijama. O kvocijentu emocionalne inteligencije (EQ) ovisi stupanj sposobnosti snalaženja u društvenoj okolini. Ljudi se međusobno razlikuju po stupnju razvoja emocionalne inteligencije koji se manifestira u sposobnosti procesiranja emocionalnih informacija i povezivanja „šire slike“. Svaki čovjek je rođen s određenim stupnjem emocionalne inteligencije koji je podložan daljnjem razvoju. (Slavić, 2010.)

Povezivanje kognitivne i emocionalne inteligencije dovodi do mogućnosti procjene situacije u kojoj se čovjek nalazi i pravilan odabir prikladnog ponašanja unutar te situacije, što se naziva „inteligentno ponašanje“.

Analiza dječjih crteža započela je uporabom testova u svrhu određivanja dječje inteligencije. Najpoznatiji i često primjenjivani likovni test za procjenu inteligencije osmislila je Florence Goodenough davne 1926.g. i tako nadopunila Stanford-Binetov test inteligencije temeljen na mjerilima neverbalnog izražavanja. Goodenough (1926.) je razvila test nazvan „Draw a man“ („Nacrtaj čovjeka“), namijenjen djeci i adolescentima u svrhu procjene kognitivne i emocionalne inteligencije i problema u ponašanju. Test je zasnovan na pretpostavkama da određeni elementi nastajanja crteža koreliraju s mentalnom dobi djeteta pa se tako crtež može koristiti kao mjerilo inteligencije. Zadatak crtanja čovjeka odabran je zbog univerzalnosti u

crtežima djece iz različitih kultura. Goodenough je zaključila kako se crtež čovjeka razlikuje kroz sve razvojne faze dječjeg likovnog izražavanja te je upravo taj element postavila kao mjerodavni instrument. Obraćala je pažnju i na brojnost detalja, točne proporcije između različitih dijelova tijela, motoričku koordinaciju, fluidnost poteza te uklapanje i povezivanje dijelova crteža. (Malchiodi, 1998.)

Mogućnost otkrivanja kognitivne i emocionalne inteligencije kroz test „Nacrtaj čovjeka“ dokazivali su i mnogi drugi psiholozi i umjetnici. U radu s djecom ljudska figura ostaje popularna tema projektnog crtanja u svrhu dijagnoze tijekom cijelog 20. stoljeća. Uz Goodenough (1926.) test javlja se i Buckov (1948.) „House-Tree-Person“ („Kuća-Drvo-Čovjek“) test. Ta tri objekta (Kuća, drvo i čovjek) izabrani su zbog toga što su ti motivi poznati čak i vrlo malenoj djeci. Kuća je služila za analizu informacija vezanih uz dom i ljudi koji žive u domu, a za drvo se smatralo da može predstavljati dječji psihički razvoj i povezanost s okolinom. Crteži su se analizirali i ocjenjivali na temelju prisutnosti ili odsutnosti nekih detalja, proporcijama, perspektivi i izboru boja. Razgovor u vezi crteža je isto bio dio istraživanja. Test „Nacrtaj čovjeka“ je 1963. g. nadopunio Harris tako da je u svom testu tražio djecu da nacrtaju tri zasebna crteža; muškarca, žene i sebe. U današnje vrijeme se i dalje koristi Goodenough test, no postoji još mnogo novih verzija testova koji koriste ljudsku figuru za u dijagnostičke svrhe. (Malchiodi, 1998.)

Primjer Goodenough „Nacrtaj čovjeka“ testa (Romani, 2015.):

Da bi test bio valjan ne koristi se nad djecom starijom od 10 godina ako pohađaju likovne radionice ili školu crtanja jer njihovi crteži ljudske figure ne mogu biti mjerodavno sredstvo kod procjene inteligencije. Test nije preporučljivo koristiti nad djecom starijom od 12 godina osim ako nemaju intelektualnih poteškoća.

Test nema vremensko ograničenje ali obično traje oko 10 minuta, a započinje uputama ispitivača u kojima se zadaje zadatak crtanja čovjeka. Riječi ispitivača bi trebale zvučati ohrabrujuće i poticati djecu da nacrtaju najbolje kako znaju, a da pri tome ne žure nego crtaju pažljivo. Test se ocjenjuje prema sljedećih 51 kriterija (Romani, 2015.):

- Prisutnost elemenata (6): Glava, trup, noge, ruke, dužina tijela je veća od širine, naznačena ramena
- Povezanost (4): ruke i noge povezane s trupom, povezanost ruku i nogu s trupom na točnim mjestima, prisutnost vrata, vrat povezan s trupom i glavom
- Detalji glave (7): prisutnost očiju, nosa, usta, nosnica, kose, prikaz usta i nosa u 2 dimenzije, prikazane obje usne, kosa pravilnog opsega (ne samo škrobotina)
- Odjeća (5): prisutnost odjeće, barem 2 neprozirna komada odjeće, cijeli crtež bez transparentnosti, nacrtana barem 4 odjevna predmeta, prikazana potpuna odjevna kombinacija
- Elementi ruke (5): prisutnost prstiju, prikazan točan broj prstiju, prsti nacrtani u 2 dimenzije, položaj palca naglašen, nacrtani svi dijelovi (ruka, prsti)
- Zglobovi (2): prisutnost lakta ili ramena, prisutnost kuka ili koljena (može i oboje)
- Proporcije (5) : glava u odnosu na trup ne smije biti veća od 1/2 niti manja od 1/10, ruke u odnosu na trup jednake (ne dotiču koljeno), noge u odnosu na trup ne smiju biti manje niti dvostruko veće, stopala u 2 dimenzije i ne veće od 1/3 noge niti manje od 1/10 noge, obje ruke i oči u 2 dimenzije
- Motorička koordinacija (6): čvrste linije bez preklapanja ili razdvajanja, sve linije čvrsto spojene, obris glave bez nepravilnosti (nastao iz kruga), ruke i noge bez nepravilnosti (bez sužavanja pri doticaju s trupom), prikazane značajke simetrije
- Fini detalji glave (7): prisutnost ušiju, oči na točnoj poziciji i pravilne proporcije, prikazane obrve, prikazane obrve i trepavice, prikazana zjenica, širina oka veća od dužine, ujednačen pogled, prisutnost brade i čela
- Profil (4): prikazana projekcija brade, jasno prikazana peta, pravilan profil glave, trupa i stopala, pravilno prikazan profil bez grašaka i transparentnosti

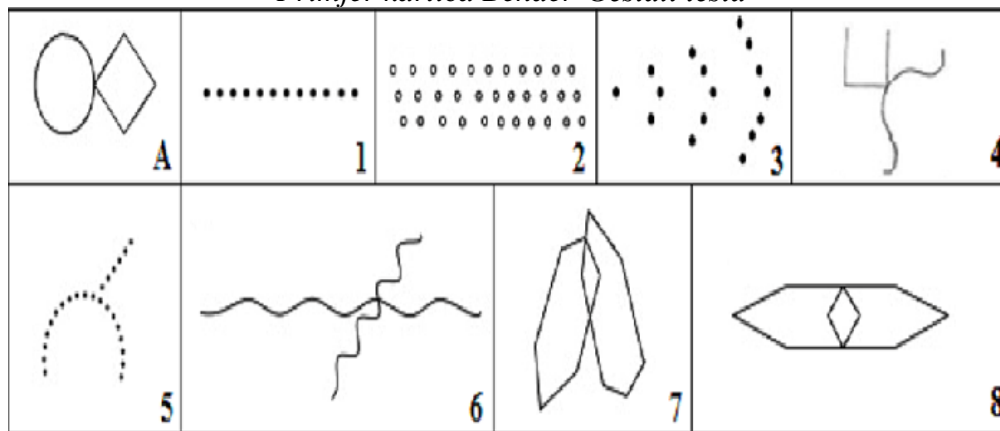
Za svaki nacrtani element se dobije 1 bod, ako je element izostao dodjeljuje se 0 bodova. Najveći mogući broj bodova je 51 prema kojemu se dodjeljuje mentalna dob.

5.5. Vizualno-motoričko djelovanje; Bender-Geštalt test

Bender-Geštalt test je osmislila dječja psihijatrica Lauretta Bender 1938. godine. Koristi se za procjenu vizualno-motoričkog funkcioniranja. Njime se ustvrđuje razina vizualne zrelosti, vizualno-motorička povezanost, reakcija na stres, sposobnost ispravljanja grešaka, vještina prisjećanja i motivacije. Obično se provodi nad djecom starijom od 3 godine i odraslima koji imaju razvojne poteškoće i emocionalne poremećaje, a u službi je i kod procjene nadarenih osoba. Bender-Geštalt test se sastoji od 9 kartica na kojima su razni geometrijski oblici. Kartice se ispitanicima pokazuju jedna po jedna, a njihov zadatak je precrtati ih. Testiranje traje do 10 minuta, a rezultati ispitivanja se boduju na temelju točnosti precrtavanja i organizacije oblika. (Piotrowski, 2016.)

Slika 11.

Primjer kartica Bender-Geštalt testa

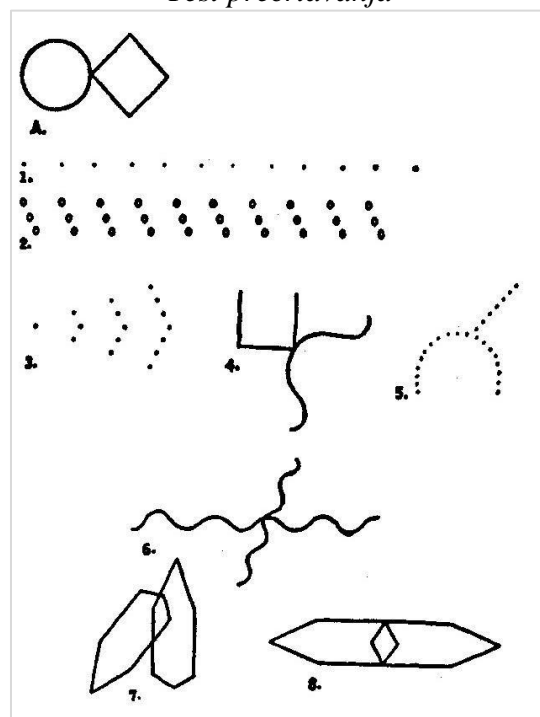

Izvor: <https://www.semanticscholar.org/paper/Automated-scoring-of-Bender-Gestalt-Test-using-Moetesum-Siddiqi/a8b463b46a80e501830a0278c99e8f608998ca5f> (10.08.2021.)

Test je kroz godine dobivao nekoliko novijih verzija koje su sve imale isti generalni format ali su se razlikovale u načinu ocjenjivanja i bodovanja rezultata. Suvremenu inačicu Bender-Geštalt II testa osmislili su doktori psihologije Brannigan i Decker 2003. godine i sastoji se od 3 zasebna testa. Bender-Geštalt II test sadrži 16 kartica s oblicima koji su podijeljeni u 2 različita testa, 9 originalnih kartica koje treba precrtati i 4 nova oblika u službi motoričkog testiranja. Precrtavanje 9 kartica se po uzoru na prvi test bazira na ispitivanju memorije pamćenja, skladištenja i pronalaženja podataka. Ispitivači ocjenjuju svaki precrtani oblik na temelju njegove sveukupne kvalitete prema skali od 5 bodova (od 0 do 4). (Brannigan, Decker, 2006.)

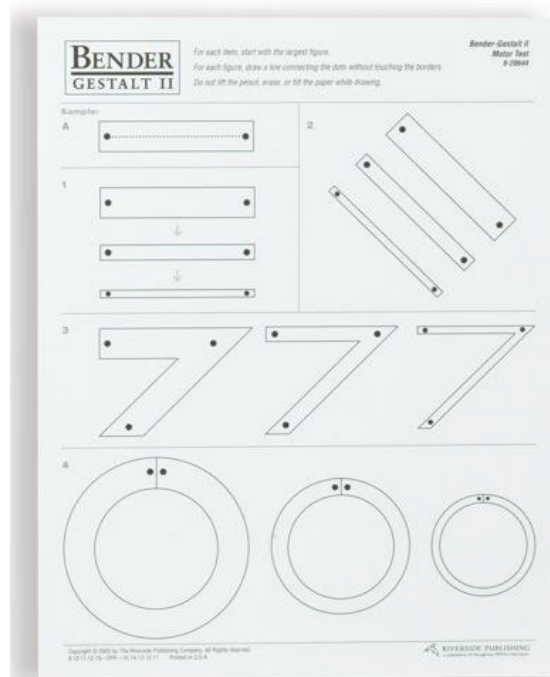
Sljedeći je motorički test koji se sastoji od 4 nove kartice koje svaka imaju po 3 ista oblika različitih veličina. Unutar svakog oblika se nalaze točke koje je potrebno spojiti crtom bez doticanja okvirnih linija oblika. Za svako uspješno spajanje točaka dodjeljuje se jedan bod. Zadnji test ispituje perceptivne sposobnosti kroz zadatke u kojima su prikazani skupovi sličnih oblika. Zadatak je promotriti prvi oblik u nizu i označiti koji drugi oblik mu najviše slični ili je isti. Za svaki točan odgovor dodjeljuje se 1 bod, a za netočno riješen zadatak 0 bodova. (Brannigan, Decker, 2006.)

Slika 12.
Test precrtavanja

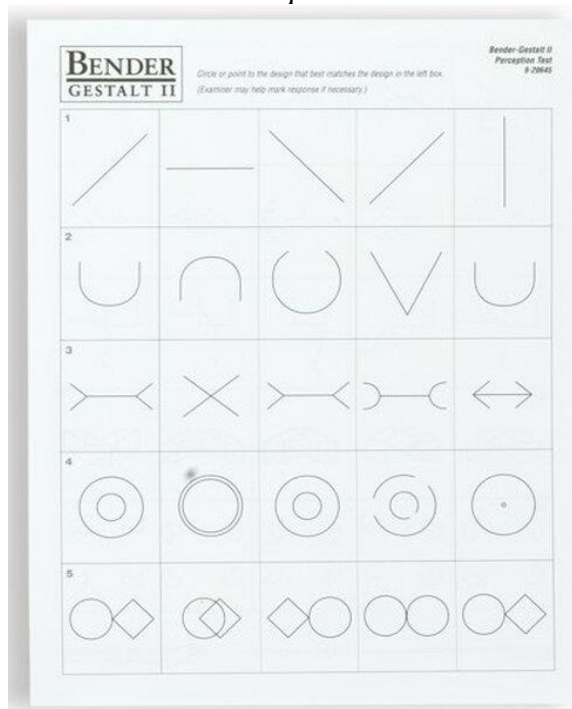
Izvor: <https://www.tekportal.net/bender-gestalt-test> (10.08.2021.)

Slika 13.
Motorički test

Izvor: <https://www.tekportal.net/bender-gestalt-test> (10.08.2021.)

Slika 14.
Perceptivni test

Izvor: <https://riversideinsights.com/p/bender-visual-motor-gestalt-test-bender-gestalt-ii-perception-test-booklets-package-of-25> (10.08.2021.)

6. Art terapija

Iz dječjeg likovnog izražavanja kroz crtež kroz povijest se nastojalo saznati što više o dječjem unutarnjem stanju i njegovom viđenju okoline u kojoj se nalazi. Uočavanjem simbola koji se često pojavljuju na crtežima osmišljeni su razni testovi kojima se procjenjuje inteligencija, kognitivne, perceptivne i asocijativne sposobnosti te karakterne osobine djeteta. Djeca rado crtaju, a njihovi crteži u terapiji progovaraju o mogućim razlozima njihove frustracije, agresivnosti ili sukoba. Kao „najslabija karika“ društva i obitelji, djeca će, pruži li im se prilika, likovnim izražavanjem ukazati na probleme unutar obitelji i društva koje ih okružuje, vlastite probleme i želje. Već se od davnina, govoreći o likovnom izražavanju kao obliku komunikacije, crtež koristio kao alat u psihoterapiji djece. Sredinom prošlog stoljeća javlja se pojam art terapije kada je likovna umjetnost prepoznata kao moćan instrument u psihoanalitički orijentiranoj psihoterapiji. (De Zan, 2013.)

„Art terapija je integrativni, dubinsko-psihološki i hermeneutički pristup koji obuhvaća uporabu različitih kreativnih medija, odnosno elemenata umjetnosti (likovno-vizualni podražaj, ples, dramu, glazbu) s ciljem unapređenja zdravlja i bržeg oporavka pojedinca.“ (Škrbina, 2013., str. 46).

„Art terapija je oblik psihoterapije koji primjenjuje stvaralački likovni proces (crtanje, slikanje i modeliranje u najširem značenju riječi) kao sredstvo izražavanja i komunikacije. Teorijska osnova je psihodinamska, počiva na fenomenima kao što su transfer, sadržanost, prijelazni objekt, igra.“ (Ivanović i sur., 2014., str. 190)

Terapijski potencijal likovnog izražavanja temelji se na sposobnosti likovnog procesa i njegova produkta da omogućuju izražavanje misli, emocija i kompetencija kroz korištenje likovnih materijala. No ne može svaki produkt likovnog izražavanja imati terapijsku svrhu. Potencijal provođenja art terapije ovisi o uloženom emocionalnom i misaonom otisku i procesu nastajanja. (Ivanović i sur., 2014.)

Izražavanjem kroz crtež djeca ukazuju na izvor i potencijal slike kao sredstva za prikupljanje informacija. Likovnim izražavanjem dijete razvija intelekt i samoostvarenje te ima mogućnosti izraziti unutarnje osjećaje. Tako dijete kroz likovnu terapiju formira dijalog sa samim sobom i svoj likovni izričaj oblikuje prema situaciji u kojoj se nalazi ili događaju iz prošlosti. Likovna terapija se upotrebljava prilikom otkrivanja i razumijevanja psihičkih procesa i razotkriva potisnute ili podsvjesne informacije. Kod djece potiče osobni razvoj, povećava samorazumijevanje i pomaže u emocionalnom oporavku. Kroz art terapiju dijete ponovno proživljava i razmišlja o potisnutim događajima iz prošlosti, no to čini kako bi se suočio s vlastitim problemom i pokušao ga riješiti. Bitno je naglasiti kako je u art terapiji bitniji proces stvaranja crteža od konačnog produkta, a naglasak je na promatranju procesa dječjeg izražavanja. (Škrbina, 2013.)

Art terapija značajna je zbog toga što je se može primijeniti na ljudima svih dobnih skupina s teškoćama ili bez teškoća u razvoju. Može se provoditi grupno ili individualno, u odgojne, obrazovne, dijagnostičke ili terapijske svrhe. Moć art terapije je u činjenici da se komunikacija može postići bez verbalnog govora koji često može biti velika prepreka za čovjeka s poteškoćama. Likovno izražavanje omogućuje balansirano uključivanje u komunikaciju s terapijskim procesom i terapeutom. Kroz likovnu aktivnost osoba može postići osjećaj da postoji u svijetu i da u njemu može ostaviti svoj trag i razviti osobnost izvan identiteta osobe s poteškoćama. Između ostalog oblikuje osjećaj samostalnosti i kontrole kroz biranje pribora i materijala za umjetnički rad. (Ivanović i sur., 2014.)

Pojedinci koji se uključuju u likovnu terapiju mogu imati različite kliničke slike poput emocionalnih, psihičkih ili bihevioralnih smetnji, poteškoća s učenjem, fizičkih nedostataka, ozljeda mozga ili neuroloških bolesti, te somatskih bolesti koje mogu značajno umanjivati kvalitetu života. Zato se s ciljem poticanja i održavanja funkcionalnih, psiholoških i emocionalnih sposobnosti pojedinca koriste terapijske radionice koje se temelje na uporabi likovnih medija, glazbe, plesa i pokreta. Likovna terapija ima najveće prednosti u radu s osobama smanjenih intelektualnih mogućnosti jer za sudjelovanje u njima nije potrebno prethodno iskustvo u likovnom izražavanju. (Ivanović i sur., 2014.)

6.1. Crtež kao pomoć u suzbijanju agresivnog ponašanja

Djeca koja se često rugaju, verbalno vrijeđaju, izazivaju, fizički napadaju vršnjake i odrasle, uništavaju namještaj i igračke te prave druge probleme u svojoj okolini zahtijevaju intervenciju putem stručno izrađenog odgojnog plana koji može sadržavati i likovne radionice, koje su se pokazale iznimno efikasnim u suzbijanju agresivnog ponašanja kod djece. Crteži koje je dijete stvorilo spontanom aktivnošću u za njega prirodnom i sigurnom okruženju, bez da je svjesno fizičke prisutnosti druge osobe i tuđeg djelovanja na njegov likovni izričaj, puno su realnija i mjerodavnija interpretacija njegovoj unutarnjem stanju od crteža koji su nastali prilikom procjena u klinički kontroliranim uvjetima. No učestala procjena dječjeg crteža od strane likovnog pedagoga mogla bi rezultirati složenijim uvidom u neprimjerene oblike dječjeg ponašanja kao što su agresivnost, stidljivost i anksioznost. (Sambolek i sur., 2010.)

Dugogodišnji rad psihologa s djecom agresivnog ponašanja nametnuo je potrebu za osposobljavanjem pedagoških djelatnika za tu problematiku. Taj projekt osposobljavanja tekao je u nekoliko faza (Kojić i sur., 2013.):

1. Formiranje tima i definiranje ciljeva i zadataka

U inicijalnoj fazi projekta, terapijski stručnjaci i metodičari likovnog odgoja, jasno definiraju zajednički cilj i osobne zadatke koji ovise o profesionalnim kompetencijama pojedinaca i njihovoj ulozi u timu i projektu. U ovoj fazi projekta bitno je da sudionici počnu graditi otvoren i iskren odnos pri kojem se, u slučaju neslaganja, profesionalno uvažavaju svi stavovi i tolerantno se i argumentirano kontrira jedan prema drugom ostajući u okviru svojih kompetencija.

2. Prikupljanje podataka

„U ovoj fazi odgojitelji diskretno ukazuju na djecu koja se u grupi ponašaju agresivno, determinirajući njihove kognitivne sposobnosti (pažnja, pamćenje, mišljenje, percepcije, znatiželja). Pažnja se pridaje socijalnim kompetencijama, emocionalnom funkcioniranju, strukturi i funkcionalnosti obitelji, eventualnim razvojnim poteškoćama, redovitosti dolaska u vrtić, suradnji vrtića i obitelji, obuhvaćenosti programom pomoći ili terapijom za saniranje agresivnog ponašanja izvan vrtića u okviru odgovarajućih institucija, vrsti i intenzitetu manifestacije agresivnog ponašanja, vremenu i situaciji kad je odgojitelj zapazio da se dijete agresivno ponaša, fazama uobičajenog djetetovog ponašanja ili

agresivnom ponašanju koje je uobičajeno bez obzira na situaciju ili je relativno prihvatljivo i sl.“ (Kojić i sur., 2013., str. 167)

U fazi prikupljanja podataka zaključuje se da je u likovnom izričaju djeteta koje pokazuje znakove agresivnog ponašanja vidljivo da ono bez obzira na zadanu temu koristi oblike, boje i ostale likovne elemente koji svojim značenjem i sadržajem imaju neugodno, uznemirujuće i zastrašujuće značenje u namjeri da svoju agresiju upute osobi koja će crtež kasnije promatrati.

3. Upoznavanje likovnog pedagoga s agresivnim djetetom

U ovoj fazi dolazi do upoznavanja likovnog pedagoga s djetetom koje karakterizira agresivno ponašanje. Likovni pedagog ima zadaću istražiti dječje unutarnje stanje i uz pomoć likovnog izražavanja, kroz crtež, postići komunikaciju te tako spoznati razloge njegovog agresivnog ponašanja, a zatim osmisliti plan za pokušaj suzbijanja agresije.

Tijekom aktivnosti crtanja likovni pedagog prati djetetovo ponašanje i njegovu zainteresiranost za zadanu temu kao i njegov odnos prema vršnjacima i odgojitelju. Obraća pažnju na njegovo ometanje rada u grupi, nepotrebnom razlijevanju, posuđivanju i trošenju boja, te provocira li samo određene osobe ili sve. Nakon završetka likovnog izražavanja likovni pedagog promatra gotov dječji rad i sluša njegovu analizu (ako je dijete voljno analizirati ga) promatrajući njegovu posturu tijela, geste, prostornu distancu, te proučava ton njegovog verbalnog izražavanja s naglaskom na to je li njegov ton podrugljiv, neprimjeren i izaziva li kod druge djece negativne reakcije. Nakon toga likovni pedagog samostalno analizira crtež/e i sastavlja opširno izvješće u kojem analizira je li dječji likovni izričaj uobičajen za njegovu kronološku dob i sadrži li neke simbole i elemente koji na crtežima obično otkrivaju dječju agresiju. Zatim zaključuje postoji li prijetnja kod tog djeteta za razvojem ozbiljne agresivnosti i upućuje na terapiju u svrhu suzbijanja iste.

4. Preporuke za rad

Nakon analize svih prethodnih faza likovni pedagog i metodičar predlažu način rada u cilju smanjivanja agresivnog ponašanja kod djeteta. Kako se svako dijete razlikuje u psihološko-socijalnom kontekstu i teško je za svu djecu utvrditi zajedničke faktore njihova agresivnog ponašanja potrebno je izmisliti individualne programe i strategije za rad. Crteži djece koja pokazuju znakove agresivnog ponašanja ne posjeduju konzistenciju ritma zbog njihove otežane koordinacije, nestrpljivosti i česte impulzivnosti što se na crtežu obično reflektira linijama koje djeluju frustrirajuće. Kako djeca crtaju stvari onakvima kako ih ona doživljaju, iskazuju svoje emocije koje ukazuju na potrebu za individualnim terapijskim radom.

Primjer usmjerene aktivnosti:

Agresivno dijete treba biti smješteno između odgojitelja metodičara i likovnog pedagoga čiji stavovi ne smiju otkrivati strogoću već odlučnost. Ako dijete pokazuje znakove nemira i želi ustajati sa stolice, aktivnost se može provoditi držanjem djeteta za ruku, pri čemu ruka odrasle osobe treba biti opuštena i tako neverbalno slati poruke smirenosti prema agresivnom djetetu. Stisak ruke nikada ne smije postati jak jer se dijete ni u kojem trenutku ne smije osjećati prisiljeno biti u tom položaju jer bi takvo prisiljavanje samo ohrabrivalo dijete na još agresivnije ponašanje.

Ako se radi s djetetom u grupi (u vrtiću ili školi) ne bi ga se trebalo izdvajati iz grupe, no kako bi se ostaloj djeci omogućili optimalni uvjeti za rad, dijete agresivnog ponašanja treba smjestiti između odgojitelja i terapeuta te mu osigurati veći radni prostor nego što ga imaju ostala djeca. Prilikom likovne aktivnosti poželjno je voditi razgovor s djetetom uz istovremeno pomaganje oko miješanja boja, postavljanja radnog mjesta i osmišljavanja kompozicije djela. Uočeno je da metodičari muškog spola koji komuniciraju s djetetom imaju značajno bolji pozitivni učinak na njegovo ponašanje prilikom likovnog izražavanja. Nakon završetka crtanja dijete treba zamoliti da analizira svoj rad. Prilikom razgovora poželjno je da dijete sjedi nasuprot likovnog pedagoga koji treba iskazivati zainteresiranost za dječje pripovijedanje o crtežu kroz odobravajuće klimanje glavom, smješkanje, blagi ton glasa i navođenje na dodatno objašnjenje crteža.

5. Evaluacija projekta

„Podatci o djetetu i njegove reakcije sustavno se i kontinuirano bilježe te odgojitelj i likovni pedagog, primjenjujući skale procjene, ček-liste, anegdotske bilješke, narativne zapise, protokole promatranja i sl. (ove tehnike odgojitelji su obvezni primjenjivati, a namijenjeni su evaluaciji učinka odgojnog procesa i praćenja razvoja djece) provode evaluaciju ponašanja agresivnog djeteta više puta u toku perioda predviđenog za provedbu projekta.“ (Kojić i sur., 2013., str. 172)

Za likovnog pedagoga crtež je najvažniji pokazatelj dječjeg napretka u ponašanju tijekom svih faza provedene likovne aktivnosti. Ako se dokaže da se dječje agresivno ponašanje ne suzbija, tada je vrijeme za osmišljavanje novih strategija i terapija odgojne podrške i pomoći. Odgojitelj i likovni pedagog su o svim fazama dječjeg agresivnog ponašanja dužni obavijestiti stručni tim vrtića ili škole koji onda donosi odluke hoće li se u rad s djetetom uključiti i drugi stručnjaci ili ne. Na razinama predškolskih i školskih ustanova nakon pristanka roditelja za dijete koje pokazuje znakove agresivnog ponašanja moguće je izraditi individualizirani odgojno-obrazovni plan i program. Sljedeći korak može biti potpora inkluzivnog tima iz lokalne zajednice.

Smisao ovakvog rada je razumijevanje dječjih osjećaja i potreba, razvijanje njegova osjećaja sigurnosti i samopouzdanja, te razvijanje svijesti potrebe za promjenom vlastitog ponašanja kod djeteta nakon uvida da ga agresivno ponašanje ograničava i nepovoljno pozicionira na „socijalnoj ljestvici“, te nanosi štetu njegovom odgojno-obrazovnom procesu. (Kojić i sur., 2013.)

6.2. Crtež u terapiji djece s poremećajem hiperaktivnosti

Hiperaktivni poremećaj (u daljnjem tekstu ADHD, od engl. Attention Deficit Hyperactivity Disorder) posljednjih je godina postao jedan od najučestalije dijagnosticiranih poremećaja u dječjoj dobi. Teškoće kod djece s ADHD-om javljaju se u sustavima motorike, pažnje, emocija, socijalnih vještina i motoričkih i kognitivnih sposobnosti. Ranim dijagnosticiranjem i započinjanjem terapije poboljšava se prognoza i tijek bolesti. Crtež je pokazao dobre rezultate u radu s djecom s deficitom pažnje, impulzivnosti i hiperaktivnosti. Art terapija ima dosta prednosti jer je crtanje aktivnost orijentirana djetetu koja mu omogućava korištenje već naučenih vizualnih

sposobnosti i vizualni pristup učenju koji dovodi do bržeg usvajanja kompetencija koje su im potrebne za svakodnevno funkcioniranje i djelovanje u društvu. Djeca s ADHD-om se otežano socijaliziraju i zbog toga često nisu prihvaćena među vršnjacima i imaju problema u školi. Njihovi crteži obično prikazuju probleme impulzivnog ponašanja, nemogućnosti koncentracije, deficita pažnje, ljutnju prema odraslima i vršnjacima. (Škrbina, 2013.)

Prilikom planiranja terapijskih radionica koje se u ovom slučaju mogu provoditi individualno ili grupno, potrebno je prilagoditi aktivnosti, prostor i pribor koji je primjeren njihovoj dobi i izraženosti poremećaja pažnje. Ako se dijete osjeća ugodno s tim, predlaže se korištenje grupnih likovnih radionica jer tada sudionici mogu vidjeti svoj „problem“ u drugom tijelu i shvatiti da nisu jedini. U grupnom terapijskom radu ciljevi također mogu biti i poboljšanje socijalnih vještina i učenje strategija i vještina za postizanje uspjeha. Likovne radionice koje se mogu koristiti u art terapiji djece s ADHD-om su: rotacijsko slikanje, prskanje bojom, sprej-slikarstvo, crtanje uz pokret, oslikavanje dijelova tijela itd. Takve radionice potiču dijete na samostalno postavljanje ciljeva kroz istraživanje materijala i alata, što stavlja značaj na sam proces likovnog izražavanja. (Škrbina, 2013.)

6.3. Crtež u terapiji djece s autizmom

Autizam je specifičan psiho-fizički poremećaj koji se kod djece karakterizira kroz teškoće razvoja socijalnih vještina i oštećene verbalne i neverbalne komunikacije, pa se stoga smatra da je crtež vrlo korisno sredstvo u radu djecom koja boluju od autističnog poremećaja. Iz takvih socijalnih teškoća proizlaze razne negativne emocije (poput tjeskobe, napetosti i straha), negativni oblici ponašanja (poput tvrdoglavosti, destruktivnosti i agresivnosti), deficita pažnje i koncentracije te pojačana ili smanjena vizualna i taktilna percepcija. Djeci s autizmom karakteristične su i „opsesije“ za ograničena područja zanimanja. Stoga je važno takve interese uočiti i osmisliti aktivnosti koje će ih uključivati i preusmjeriti njegovu pažnju prema svrhovitom ponašanju, tj. nepoželjna ponašanja preusmjeriti k pozitivnim i svrhovitim. Iz svega navedenog proizlazi zaključak da je individualni rad najbolja forma terapijskog rada jer se temelji na specifičnim potrebama pojedinog djeteta. (Škrbina, 2013.)

Autistična djeca imaju karakterističan senzorni sustav koji se kreće od hiposenzitivnosti tj. smanjene vizualne percepcije do hipersenzitivnosti tj. pojačane vizualne percepcije. Važno je što ranije prepoznati kakav senzorni sustav karakterizira pojedinca i prema njemu birati prilagođene likovne radionice. S obzirom na to da je kod većine osoba s autizmom razvijena vizualno-prostornih vještina ipak dobra, razvijena je dodatna komunikacijska metoda PECS (komunikacija putem slikovnih prikaza). Razvijena je nakon dokaza da pojedine osobe s autizmom lakše pamte i uče nove informacije ako su im prikazane u vizualnom obliku, a predmete koje nije moguće slikovito prikazati teže pamte. Kao zamjena osnovnim funkcijama jezika kao što je razgovor i slušanje mogu se koristiti crteži, a za prikaz emocionalnog izraza mogu se koristiti različite boje. Autističnoj djeci važno je davati konkretne pohvale, kako bi mu pružili potkrepljenje da ono što radi je dobro. Kod neke djece prisutni su posebni talenti, odnosno privrženosti nekoj aktivnosti koja se treba ponuditi djeci kako bi postigla uspjeh koji će im pružiti osjećaj zadovoljstva i dovesti do razvijanja raznih drugih socijalnih vještina koje će mu omogućiti lakše funkcioniranje u društvenoj okolini. (Škrbina, 2013.)

Autistična djeca su međusobno vrlo različita s obzirom na stupanj sposobnosti i zato se likovna terapija treba započeti od jednostavnijeg korištenja likovnih sredstava prema složenijim likovnim aktivnostima.

Primjeri nekih likovnih radionica:

- različite igre s vodom, zemljom i glinom (s ciljem razvoja percepcije, motoričkih i kreativnih vještina)
- igre s bojom: otiskivanje tragova tijela, bojanje s prstima (s ciljem osvještavanja tijela)
- učenje pravilnog korištenja likovnih materijala i sredstva
- potpomognute motoričke aktivnosti: spajanje točaka, praćenje traga, vođenje, precrtavanje
- gnječenje, trganje i savijanje gline ili plastelina, oblikovanje jednostavnih oblika (kuglica, valjak)
- gužvanje, trganje i rezanje papira radi stvaranje određene forme
- slobodno crtanje teme po želji djeteta (uz usmjereni razgovor)
- izrada fotomontaža

- složenije grafičke aktivnosti (monotipija, karton tisak, šablonski tisak...)
- slikanje na većem formatu kartona uz korištenje kistova različitih debljina (s ciljem svladavanja straha od velikih formata i prostora općenito)
- izrada blagdanskog dekora i čestitki (s ciljem osvještavanja trenutnih događaja)
- organiziranje izložbi (s ciljem razvijanja osjećaja za vrijednost vlastitog rada)

6.4. Primjena likovne terapije kod osoba s Down sindromom

Down sindrom je genetski poremećaj koji je uzrok mnogim zdravstvenim problemima i funkcionalnim poteškoćama. Prvenstveno su to teškoće disanja, hranjenja, oštećen sluh, manjak auditivne memorije, problemi vizualne i taktilne percepcije, snižene kognitivne sposobnosti i mnogi problemi u ponašanju.

Kratkovidnost i dalekovidnost česti su problemi kod osoba s Down sindromom. Iako ih je moguće vrlo lako ispraviti i korigirati uz pomoć vidnih pomagala, bitno je vježbati vizualnu pažnju što može što može biti dobar povod za pohađanje likovnih terapija. Djeci s Down sindromom bliža je metoda vizualnog učenja što treba iskoristiti prilikom osmišljavanja rehabilitacijskih programa kako bi razvijali vizualnu percepciju i memoriju. Postoji i brojni niz kognitivnih poteškoća koje utječu na procese zaključivanja, razumijevanja i pamćenja. Razine intelektualnih teškoća kod djece s Down sindromom širokog su spektra od najtežih oblika, umjerenih, sve do pojedinih slučajeva gdje se intelektualne teškoće uopće ne javljaju. Većina se ipak nalazi u sredini spektra, no uz pravilne metode rada u terapiji mogu pokazati i daleko veće sposobnosti. Česta je i pojava nepoželjnih ponašanja kao što su plaženje jezika, vikanje, trčanje, pljuvanje, fiksirano gledanje u oči, razbacivanje, skrivanje, sjedenje na podu, agresivno ponašanje i sl. Potrebno je analizom razdvojiti probleme ponašanja i psihičke probleme od problema uzrokovanih nemirom. Djeca s Down sindromom puno bolje razumiju jezik nego što ga govore i spremna su komunicirati prije nego što uopće usvoje sposobnost govorenja. Kako se za komunikaciju obično koristimo govorom, gestama, facijalnim ekspresijama i određenim položajima tijela koje djeca s Down sindromom možda još nisu usvojila važno je njihov razvoj jezičnog razumijevanja popratiti osmišljavanjem alternativnih oblika komuniciranja kako bi se smanjile frustracije oko neshvaćenosti. (Vuković i sur., 2014.)

Lacie L. West (2012) je u svojem radu s mladima koji imaju poteškoće u razvoju provela istraživanja na osobama s Down sindromom. Jedan od njih je mladić u dvadesetim godinama Kevin koji je neverbalan i ne prihvaća nikakva fizička ograničenja. Autorica opisuje Kevinovo ponašanje kao ekstremno. Svjedoči njegovoj agresiji prilikom udaranja suradnika iz grupe po leđima ili rukama, a zatim i znakovima suosjećanja kada bi im ponovo prišao, nježno uhvatio za ruku, a poneke i poljubio. Takva mješavina suosjećanja i agresije vidljiva je i tijekom stvaranja likovnog rada prilikom kojeg obično bira zelene, plave i sive boje, a samo ponekad odluči uključiti tople boje poput narančaste i žute, no uglavnom se drži palete hladnih boja. Tijekom likovnog izražavanja iznimno je fokusiran, a glavu polako naginje s jedne na drugu stranu. Često izrađuje istu sliku bez obzira na različitost alata kojima se koristi. Rad započinje crtanjem elementa u obliku potkove od donjeg lijevog ugla prema suprotnom gornjem uglu papira. Zatim iz istog početnog ugla nastavlja crtati potkove raznih veličina. Rad završava popunjavanjem praznog prostora oko glavne potkove raznim tonovima hladnih boja.

Provedene terapijske likovne aktivnosti s Kevinom (West, 2012.):

- **Vodene boje**

Autorica je pred Kevina postavila vodene boje i pritom nije davala posebne upute vezane za temu. Kevin je neprestano izrađivao istu sliku s elementima oblika potkove što ga je činilo opuštenim. Cilj ove radionice bio je pružanje mogućnosti Kevinu da izrazi svoju energiju kroz likovno izražavanje. Kako se radionica primicala kraju tako je Kevin postajao sve smireniji i opušteniji na kraju je Kevin prišao terapeutkinji i nježno joj predao sliku te joj se nasmiješio i zagrlio je. To je pokazatelj da je ova radionica imala pozitivan ishod na Kevina jer je uživao za vrijeme izrade rada i ponosan je na rad kojeg je napravio.

- **Slobodno crtanje flomasterima**

Cilj ove radionice bio je omogućiti Kevinu sa sam izabere materijal koji će koristiti kako bi mu se pružio osjećaj kontrole i osnaživanja. Korištenjem flomastera kao alata visoke mogućnosti kontrole, slobodne direktive i ohrabrujućeg proces u umjetnosti, ova aktivnost pomaže Kevinu u prihvaćanju njegove slobode izražavanja. Rad je opet poprimio isti izgled, no većim opuštanjem kako je radionica tekla, počeo je koristiti i poneke tople boje.

- **Isperi svoje brige**

Cilj ove radionice bio je osigurati Kevinu siguran način za izražavanje i oslobađanje frustracija s kojima se svakodnevno susreće. Zadatak mu je bio kredom na pločniku nacrtati svoje brige i stresne situacije koje je potom potrebno gađati vodenim balonima kako bi se isprale i tako simbolizirale „ispiranje briga“. No, kao što se očekivalo, Kevin se oglušio na dio zadatka vezan za temu crtanja i umjesto toga je nacrtao nekoliko polumjeseca koji podsjećaju na oblike koje tipično crta na papiru. Iako je crtao po svome i dalje je uspio ispuštati negativnu energiju na pločnik što ga je na kraju ove aktivnosti učinilo mirniji i oslobođenim od negativne energije.

7. Zaključak

Svaki produkt stvaralaštva jedinstveni je rezultat nečije osobnosti i njegovih životnih okolnosti. Za analiziranje dječjih likovnih radova nužno je znanje o razvojnim fazama i značenju simbola koji se u njima prikazuju. Praćenjem dječjeg likovnog izražavanja možemo uvidjeti njegov motorički, kognitivni i socio-emocionalni razvoj kao i njegovu osobnost. No sama analiza likovnog produkta ponekad nije dovoljno mjerodavna. Stoga je važno uključiti opservaciju djetetovog ponašanja u pojedinim situacijama i pokušati verbalizirati crtež putem usmjerenih pitanja. Ipak, prednost crteža kao dijagnostičkog sredstva je u tome što tijekom procjene ostavlja dojam neposrednosti i opuštenosti na djecu jer ne znaju što se od njih očekuje pa se slobodnije izražavaju. Likovno izražavanje kao alat dijagnostičke svrhe pruža vrijedan izvor informacija o unutaršnjem stanju djeteta i razvojnom stupnju koje se dalje koriste za usmjeravanje ka potrebnim intervencijama u vidu detaljnije procjene ili terapije. Dakle, vrijednost crteža se ne smije umanjivati jer je zbog svoje ekonomičnosti i jednostavnosti primjene odličan alat za izvor informacije kada je verbalizacija problema otežana. Potrebno je naglasiti i potrebu za pravovremenim prepoznavanjem psihofizičkih i emocionalnih poremećaja kod djece kako bi se na vrijeme pružila pomoć u obliku odgovarajuće terapije. Da bi art terapija bila prikladna pojedincima potrebno je primjereno strukturirati njen program vodeći računa o potrebama, mogućnostima i poteškoćama djeteta.

Zaključno, likovnim izražavanjem u svrhu dijagnostičkog sredstva kao i art terapijom možemo pomoći djetetu u savladavanju strahova, nepoželjnog ponašanja, trauma, frustracija te potaknuti njegov razvoj.

Literatura

1. Belamarić, D. (1987). *Dijete i oblik*. Zagreb, Školska knjiga.
2. Bilić, V., Buljan Flander, G., Hrpka, H. (2012). *Nasilje nad djecom i među djecom*. Zagreb: Naklada Slap.
3. Bodulić, V. (1982). *Umjetnički i dječji crtež*. Zagreb, Školska knjiga
4. Brannigan, G. G., Decker, S. L. (2006). The Bender-Gestalt II. *American Journal of Orthopsychiatry*. 76(1), 10-12. Preuzeto s:
https://www.researchgate.net/publication/7210450_The_Bender-Gestalt_II
5. Cox, M. J., Rimm-Kaufman, S. E., Pianta, R. C. (2000). Teachers' judgments of problems in the transition to kindergarten. *Early Childhood Research Quarterly*, 15(2), 147–166. Preuzeto s: [https://doi.org/10.1016/S0885-2006\(00\)00049-1](https://doi.org/10.1016/S0885-2006(00)00049-1)
6. De Zan, D. (2013). *Slika i crtež u psihoterapiji djece i obitelji*. Zagreb, Medicinska naklada
7. Gardner, H., Kornhaber, M.L., Wake, W.K. (1999). *Inteligencija – različita gledišta*. Jastrebarsko, Naklada Slap
8. Grgurić, N., Jakubin, M. (1996). *Vizualno- likovni odgoj i obrazovanje*. Zagreb, Educa.
9. Gross, J., & Hayne, H. (1998). Drawing facilitates children's verbal reports of emotionally laden events. *Journal of Experimental Psychology*, 4(2), 163–179. Preuzeto s: <https://doi.org/10.1037/1076-898X.4.2.163>
10. Herceg, I., Rončević, A., Karlavaris, B. (2010). *Metodika likovne kulture djece rane i predškolske dobi*. Zagreb, Alfa.
11. Huzjak, M. (2013). Metoda analitičkoga promatranja u razvoju dječjega crteža. *Croatian Journal of Education*, 15 (1), 81-98. Preuzeto s: <https://hrcak.srce.hr/106515>
12. Ivanović, N., Barun, I, Jovanović, N. (2014). Art terapija – teorijske postavke, razvoj i klinička primjena. *Socijalna psihijatrija*, 42(3), 190-198. Preuzeto s:
<https://hrcak.srce.hr/134765>
13. Keresteš, G. (2006). Učiteljske procjene problematičnosti i učestalosti emocionalnih teškoća i teškoća u ponašanju kod učenika nižih razreda osnovne škole. *Hrvatska revija za rehabilitacijska istraživanja*, 42 (1), 3-15. Preuzeto s: <https://hrcak.srce.hr/10638>

14. Kojić, M., Zeba, R. i Markov, Z. (2015). Crtež i likovni izraz u otkrivanju i suzbijanju dječje agresivnosti. *Život i škola*, LXI (1), 163-174. Preuzeto s:
<https://hrcak.srce.hr/152327>
15. Kušević, Z., Greguraš, S. (2020). Upotreba likovnog izričaja u analitički orijentiranoj psihoterapiji djece i adolescenata. *Medica Jadertina*, 50(1), 43-46. Preuzeto s:
<https://hrcak.srce.hr/236689>
16. Malchiodi, C. A. (1998). *Understanding Children's Drawings*. New York, London: The Guildford Press.
17. Mišković, J. (2017). *Usporedba različitih primjera razvoja prikaza ljudskog lika i prostora u dječjem crtežu*. Umjetnička akademija, Osijek, Sveučilište Josipa Jurja Strossmayera u Osijeku.
18. Piotrowski, C. (2016): Bender-Gestalt Test Usage Worldwide: A Review of 30 Practice-based Studies, *SIS Journal of Projective Psychology & Mental Health*, 23 (2): 73–81.
19. Romani, H. (2015): Goodenough Scoring (Draw a Person). Posjećeno 25.8.2021. na mrežnoj stranici SlideShare: <https://www.slideshare.net/hawraaalromani/goodenough-scoring-psychometrics>
20. Sambolek, A., Buljan Flander, G., Krmek, M. (2010). Analiza dječjih crteža ljudske figure i usporedba s roditeljskim procjenama dječjega ponašanja. *Napredak*, 151 (2), 291-311. Preuzeto s: <https://hrcak.srce.hr/82853>
21. Slavić, A. (2010). Gardnerov model višestrukih inteligencija. *Školski vjesnik*, 59 (1), 7-19. Preuzeto s: <https://hrcak.srce.hr/82336>
22. Škrbina, D. (2013). *Art terapija i kreativnost; Multidimenzionalni pristup u odgoju, obrazovanju, dijagnostici i terapiji*. Zagreb, Veble Commerce.
23. Vidović, V. (2015). Dječji crtež kao komunikacijsko sredstvo djeteta i odrasloga. *Dijete, vrtić, obitelj*. 79, 22-23.
24. Vuković, D., Vrbić, T., Pucko, S. i Marciuš, A. (2014). *Down sindrom: Vodič za roditelje i stručnjake*. Zagreb, Hrvatska zajednica za Down sindrom.
25. West, L. L. (2012). *Art Therapy with the Developmentally Disabled*, [Diplomski rad, University of Wisconsin Superior, Wisconsin]. Preuzeto s:
<https://minds.wisconsin.edu/bitstream/handle/1793/61524/Masters%20Paper%20Lacie%20West.pdf?sequence=1>

Izvori slika

1. Automated scoring of Bender Gestalt Test using image analysis techniques. Preuzeto s: <https://www.semanticscholar.org/paper/Automated-scoring-of-Bender-Gestalt-Test-using-Moetesum-Siddiqi/a8b463b46a80e501830a0278c99e8f608998ca5f> (10.08.2021.)
2. Belamarić, D. (1987). *Dijete i oblik*. Zagreb, Školska knjiga.
3. Bender Gestalt test. Preuzeto s: <https://www.tekportal.net/bender-gestalt-test> (10.08.2021.)
4. Bender Visual-Motor Gestalt Test (Bender-Gestalt II) Perception Test Booklets, Package of 25. Preuzeto s: <https://riversideinsights.com/p/bender-visual-motor-gestalt-test-bender-gestalt-ii-perception-test-booklets-package-of-25/> (10.08.2021.)
5. Grgurić, N., Jakubin, M. (1996). *Vizualno- likovni odgoj i obrazovanje*. Zagreb, Educa.
6. Huzjak, M. (2013). Metoda analitičkoga promatranja u razvoju dječjega crteža. *Croatian Journal of Education*, 15 (1), 81-98. Preuzeto s: <https://hrcak.srce.hr/106515>
7. Kojić, M., Zeba, R. i Markov, Z. (2015). Crtež i likovni izraz u otkrivanju i suzbijanju dječje agresivnosti. *Život i škola*, LXI (1), 163-174. Preuzeto s <https://hrcak.srce.hr/152327>
8. Malchiodi, C. A. (1998). *Understanding Children's Drawings*. New York, London: The Guildford Press.
9. Saint-Exupery, A., (2004). *Mali princ*. Zagreb, Mozaik knjiga

Popis slika

Slika 1. Udarno, Titrajno i Kružno risanje (dijete 2 god.).....	6
Slika 2. Ljudska figura (dijete 2-4 g.) - olovka	7
Slika 3. Žongler (dijete 4 god. i 8 mj.)	8
Slika 4. „Kuće u nizu“, rasklapanje oblika, transparentnost kuća i prevaljenosti drveća (dijete - 8 god.) - olovka	10
Slika 5. "Obitelj za stolom!. Likovi i stolci prevaljeni u ravnini papira, poliperspektiva (dijete 8 god.) - olovka.....	11
Slika 6. Mali princ -slon	16
Slika 7. Tema: Ja - agresivnost.....	19
Slika 8. Tema: moja kuća - agresivnost.....	20
Slika 9. Crtež sebe, dvanaestogodišnja djevojčica koja je kronično seksualno zlostavljana	23
Slika 10. Crtež sebe iste djevojčice kada je imala 13 godina.....	23
Slika 11. Primjer kartica Bender-Geštalt testa	27
Slika 12. Test precrtavanja	28
Slika 13. Motorički test	29
Slika 14. Perceptivni test	29

Izjava o izvornosti diplomskog rada

Izjavljujem da je moj diplomski rad izvorni rezultat mojeg rada te da se u izradi istoga nisam koristila drugim izvorima osim onih koji su u njemu navedeni.

(vlastoručni potpis studenta)